

В. Г. СКЛЯРЕНКО
(головний редактор)
О. О. ТАРАНЕНКО
(заст. головного редактора)
В. А. ШИРОКОВ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
В. М. БРІЦИН
П. Ю. ГРИЦЕНКО
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
В. КОСЕСЬКА-ТОШЕВА (Польща)
В. В. ЛУЧИК
О. М. МОЛДОВАН (Росія)
Н. Г. ОЗЕРОВА
Г. П. ПІВТОРАК
М. П. САВИЦЬКИЙ (Чехія)
О. Б. ТКАЧЕНКО
Л. І. ШЕВЧЕНКО
М. ШТЕЦЬ (Словаччина)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції 01001, Київ-1,
 вул. Грушевського, 4
 тел. 279-29-64
 факс 278-71-82
 e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії KB № 5562
від 18.10.2001 р.,
видане Держкомінформом України*

Редактори *Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА*

Здано до набору 19.12.2011. Підп. до друку 24.01.2012.
Формат 70х108/16. Папір офс. № 1. Друк офс.
Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,84.
Тираж 438 пр. Зам. № 3162.

Технічне редагування та верстка *І. В. Остапової*

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004 Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
суб'єкта видавн. справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИСТОПАД
ГРУДЕНЬ

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Лукінова Т. Б. Академік Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті)	3
Тараненко О. О. Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві	14
Косеська-Тошева В. Про логіку і природну мову	34
Васильєва Л. П. Сучасна українсько-хорватська лексикографія	46
Данилюк Н. О. Знакова природа народнописаного слова	55
Барчук В. М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект	64
Іваненко О. В. Реалізація іє. <i>*sed-</i> : <i>sod-</i> в апелативній та пропріальній лексиці	77

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Тищенко О. Деменчук О. В. Лінгвістика експерієнцій: динамічні моделі в семантиці лексики чуттєвого сприйняття	87
Іванова Л. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Мова як система	90

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	92
Зміст журналу «Мовознавство» за 2011 рік	95

CONTENTS	Lukinova T. B. Academician Leonid Bulakhovsky: commemorating 50th death anniversary	3
	Taranenko O. O. Phenomenon of Linguo-Historical myth creation in the contemporary Ukrainian society	14
	Koseska-Toszewa V. On the logic and natural language	34
	Vasylyeva L. P. Contemporary Ukrainian-Croatian lexicography	46
	Danylyuk N. O. Semiotic nature of word as used in the folk song	35
	Barchuk V. M. Grammatical category of temporality: semantics and structure	64
	Ivanenko O. V. A <i>*sed-</i> : <i>*sod-</i> stem realization in appellative and propriial lexis	77

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Tyshchenko O. Demenchuk O. V. Linguistics of experiences: dynamic models in semantics of the sensitive perception words	87
Ivanova L. Hlushchenko V., Ledniak Yu. V., Ovcharenko V. M., Riabinina I. M. Language as a system	90

SCIENTIFIC LIFE

News items	92
Contents of the «Movoznavstvo» journal for 2011	95

ЛЕОНІД АРСЕНІЙОВИЧ БУЛАХОВСЬКИЙ (до 50-річчя від дня смерті)

У статті йдеться про основні напрями наукової роботи академіка Л. А. Булаховського, видатного славіста-лінгвіста.

Ключові слова: теорія мови, слов'янське мовознавство, порівняльно-історичне мовознавство, акцентологія.

Серед імен найвидатніших діячів науки й культури ХХ ст. по праву називається ім'я Леоніда Арсенійовича Булаховського, відомого славіста-лінгвіста, автора численних оригінальних праць, що становлять гордість вітчизняної славістики, і викладача, який виховав кілька поколінь студентів-філологів.

Леонід Арсенійович жив і працював на рубежі двох епох, учився і став професором ще в дореволюційні часи, сформувався на кращих традиціях суспільної й наукової думки свого часу й успішно розвивав їх у нових умовах. На початку ХХ ст. в Харківському університеті, де ще жива була пам'ять про О. О. Потебню, зростання молодого вченого проходило в атмосфері, насиченій ідеями Потебні, осяяній світлом його постаті. В особі Леоніда Арсенійовича ці ідеї знайшли палкого прихильника, виявилися співзвучними його власним пошукам і устремлінням. На все життя О. О. Потебня залишився для Л. А. Булаховського, як і для багатьох інших його сучасників, світочем, високим взірцем відданості науці й гуманістичним ідеалам, безкомпромісної принциповості.

Перу Леоніда Арсенійовича належить 11 публікацій, присвячених О. О. Потебні (деякі із статей були перекладені за кордоном, зокрема в Чехословаччині). З його ж ініціативи ім'я Олександра Опанасовича Потебні було присвоєне в 1946 р. Інституту мовознавства АН України.

І в публікаціях, і при спілкуванні зі студентами Леонід Арсенійович намагався передати читачам і слухачам своє ставлення до О. О. Потебні як до великого вітчизняного вченого й яскравої особистості.

Не випадково, очевидно, Л. А. Булаховського, як і О. О. Потебню, цікавили, серед іншого, широкі питання походження й розвитку мови, її соціальної природи, приваблювали передусім проблеми історичної еволюції мови і в її загальних лініях, і в індивідуальних, часткових виявах.

Серед важливих питань загальнотеоретичного характеру, які привертали увагу вченого, є питання про змішаний характер усіх мов, про співвідношення диференціації й інтеграції як типових процесів мовного життя, про характер взаємодії літературних мов, про двомовність, про ступінь проникності для сторонніх впливів різних рівнів мови, про різні шляхи запозичення мовних елементів.

Питання про змішування народів та його мовні наслідки Леонід Арсенійович відносив до найважливіших питань соціології мови, а інтеграцію й диференціацію розглядав як типові процеси соціального мовного життя. «І диференціація, і інтеграція,— писав він,— для переважної більшості випадків становлять лише дві сторони процесу еволюції»¹.

Посилаючись на праці О. О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, С. Младенова, інших учених, Л. А. Булаховський зазначав: «Мов, які б більше чи менше не підлягали стороннім впливам, навіть у відсталих (дикунських) народів, народів, що живуть найбільш ізольовано, досі не виявлено»².

Із виникненням літературних мов у проблемі міжмовних зв'язків з'являється ряд нових аспектів. У галузі історії літературних мов Леонід Арсенійович працював особливо багато і плідно. Такі його монографії, як «Виникнення й розвиток літературних мов», двотомний «Русский литературный язык первой половины XIX века» увійшли до класики вітчизняного мовознавства. Обидві праці належать до найкращих досягнень вітчизняної філології довоєнного періоду. В них широкий простір знайшли і блискуча ерудиція автора, і його художній смак, і спостережливість, і вміння сполучати найтонший аналіз із узагальненнями, заснованими на багатому та різноманітному матеріалі.

Разом з В. В. Виноградовим, В. М. Жирмунським, Г. О. Винокуром Л. А. Булаховський вважається одним із основоположників історії літературної мови як наукової та навчальної дисципліни.

Як немає й не може бути ізольованих у своєму розвитку мов взагалі, так не існує відокремлених від чужомовних впливів і літературних мов. Учений підкреслював: «Історія літературних мов ніде й ніколи не дозволяє нам спостерігати словесного життя народів із, сказати б, суто органічним розвитком їхньої мови, розвитком, у здійсненні якого тією чи іншою мірою не відбивався б вплив іноземних мов і з ними — певних народів. Хто не запозичає, не переймає кращого від народів, що випередили його в тому або іншому відношенні, — той, звичайно, стає тим самим на шлях зниження рівня своєї культури». І далі: «Конче треба літературномовний розвиток розглядати як певну рівнодіючу тенденцій, властивих мові внутрішньо, та тенденцій, засвоюваних з тих або тих мотивів від чужих мов»³.

Л. А. Булаховський переконливо показав, що широка взаємодія літературних мов — одна з головних закономірностей їхнього розвитку. Разом з тим у своїх працях на численних фактах і явищах мов багатьох народів він уперше визначив найзагальніші закономірності становлення, розвитку й функціонування літературних мов і, слідом за О. О. Потебнею, наголошував на дії власної енергії, чинників внутрішнього порядку. «Збудження ззовні, — писав Л. А. Булаховський, розвиваючи думку О. О. Потебні, — привід для розгортання *свого*, і питати треба не стільки про те, що і від кого запозичено, скільки про те, що створено, що додано в результаті діяльності, збудженої відповідним поштовхом чи поштовхами від інших... Запозичати — значить брати для того, щоб, можливо, внести до скарбниці людської культури більше чи навіть значно більше, ніж одержано в певний момент історії»⁴.

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 264.

² Там же. — С. 266.

³ Там же. — С. 460.

⁴ Булаховський Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. — К., 1952. — С. 7–8.

Серед проблематики міжмовних зв'язків однією з найважливіших не тільки в теоретичному, а й у суто практичному плані є проблема двомовності.

Спиняючись на цій проблемі, зокрема на висвітленні її О. О. Потебнею, Л. А. Булаховський підкреслював насамперед складність і необхідність глибокого й всебічного дальшого вивчення всього комплексу належних до неї питань. Більше, ніж суто лінгвістичний, Л. А. Булаховського, як і О. О. Потебню, хвилював психологічний аспект двомовності, особливо двомовності дітей. О. О. Потебня вважав, що з іноземними мовами діти повинні знайомитися лише тоді, коли вони досить міцно оволоділи рідною мовою, оскільки рання двомовність не є засобом передачі двома мовними системами того самого кола думок, вона «роздвоює це коло та наперед утруднює досягнення цілісності світогляду і перешкоджає науковій абстракції». Це твердження вченого підкріплене його власним сумним досвідом: народженому в українському селі на Полтавщині (нині Сумщині) Олександрові Опанасовичу з семи років довелося навчатися в польській школі, і на все життя він запам'ятав, як важко на його психіці відбилася чужа мовна стихія.

Пізніше Л. А. Булаховський наводив також результати досліджень зарубіжних учених, зокрема англійських, що вивчали двомовних дітей в Уельсі, які разом з рідною (кімрською) мовою опановували англійську — ці діти відставали від одномовних щодо багатства лексики, досконалості мислення і навіть гірше володіли правою рукою («British Journal Psychology», XIII, XIV, 1923).

Отже, при вивченні мов повинні враховуватися не тільки потреби комунікації, а й роль мови в розвитку інтелекту дитини, у розвитку її психіки в цілому. Л. А. Булаховський вважав вартим уваги висновок швейцарського вченого І. Епштейна (цей висновок поділяли й інші відомі мовознавці), що «найкориснішим в інтересах розвиненої думки є стан, коли вільно читають на багатьох мовах, а розмовляють тільки однією»⁵.

На думку О. О. Потебні, вживаючи ту чи іншу мову, двомовна людина разом з тим змінює характер і напрямок своєї думки; кожна мова характеризує певне коло уявлень, почуттів і бажань мовця (наприклад, поет Ф. І. Тютчев свої листи та статті писав тільки французькою мовою, а вірші — російською; І. С. Тургенєв, який досконало володів французькою мовою, друкувався тільки російською). О. О. Потебня вважав, що «діяльність думки чужою мовою ... йде не тільки на шкоду думці мовою рідною, а й загальній продуктивності», і двомовні, і багатомовні люди, які вражають своєю високою розумовою діяльністю і творчістю, зробили б більше, якби, маючи той самий талант і однаково працюючи, володіли досконало лише рідною мовою, а інші знали настільки, наскільки це є корисним для збудження думки.

Погоджуючись з О. О. Потебнею та іншими вченими, які підкреслюють необхідність обережного підходу до раннього оволодіння мовами, Л. А. Булаховський не вважав концепцію двомовності О. О. Потебні беззаперечною в цілому. У деяких моментах він поділяв критику, якій піддавали цю концепцію. Зокрема, Л. А. Булаховський вважав справедливою думку І. К. Білодіда про те, що знання мов у зрілому віці не перешкоджає науковій абстракції, як твердив О. О. Потебня, а навпаки, — сприяє їй.

Визнаючи, що концепція О. О. Потебні може й повинна підлягати в багатьох її моментах критичному розгляду, Л. А. Булаховський підкреслював, що вчений

⁵ Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — Т. 1. — С. 286–289.

мав рацію, наголошуючи на перевагах саме рідної мови для розвитку творчої думки.

Нині двомовність і багатомовність багатьох людей із зростанням загального рівня освіти стає повсякденною реальністю, і треба, щоб, забезпечуючи взаєморозуміння, двомовність служила дальшому розвитку творчих можливостей кожної людини.

Проте наукова робота відбивала лише один бік життя й творчості Л. А. Булаховського. Він не уявляв себе без викладання, без студентської аудиторії. Початок розквіту його плідної діяльності припадає на післяреволюційні 20-і роки, коли до грамотності, до культури в Україні почали прилучатися величезні маси не тільки молоді, а й дорослих, коли відкривалися школи, в університетах, педінститутах готувалися кадри вчителів, коли були гостро необхідні підручники й методичні посібники, вироблялися програми і т. ін. Це була новаторська масштабна просвітницька робота для тоді ще не дуже численної української інтелігенції, і Леонід Арсенійович узяв у ній найактивнішу участь. Він викладає на робітфаках і різних курсах, пише підручники й посібники з української та російської мов, активно рецензує й редагує праці інших авторів, розробляє й удосконалює програми викладання мов ⁶.

Разом з тим для професора Л. А. Булаховського головною була все ж підготовка висококваліфікованих учителів, вирішальної ланки у справі освіти. Майбутнім учителям він читав лекції в Харківському університеті з російської та української мов, із загального та порівняльно-історичного мовознавства. Численні студенти Леоніда Арсенійовича згадували його лекції як надзвичайно цікаві, він був блискучим лектором, слухати його (особливо коли йшлося про проблеми загального мовознавства) приходили студенти з інших факультетів. Насичені цікавими фактами й думками, ці лекції приваблювали й формою: у лектора були артистичні здібності. У колі рідних і знайомих він інколи читав художні твори і робив це майстерно ⁷.

Щоправда, слухачів курсу порівняльно-історичного мовознавства було значно менше — віддякувала складність матеріалу (зате, мабуть, серед них були такі учні Л. А. Булаховського, як майбутні академіки І. К. Білодід та Ю. В. Шевельов).

Серед інших дисциплін у 30-і роки в Харківському університеті Л. А. Булаховський читав курси сучасної російської мови та її історії. На матеріалах лекцій він підготував і одну за одною видав дві фундаментальні книжки, що стали чи не найвідомішими його працями: «Курс русского литературного языка» (Х., 1935) та «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (Х., 1936). Ці книжки для кількох поколінь студентів-філологів були серед найкращих і найповніших посібників (не випадково вони перевидавалися по п'ять

⁶ Див., наприклад, такі його праці цього періоду, як «Краткий учебник русского языка и правописания». — Х., 1923. — 41 с.; Из учебной литературы по русскому и украинскому языкам для рабфаков (Обзор) // Путь просвещения. — 1923. — № 6. — С. 228–234; Кілька уваг до програм рідної мови для 2-го концентру шкіл соцвиху // Шлях освіти. — 1926. — № 11. — С. 46–52; Облік авторського досвіду в шкільній роботі // Там же. — 1926. — № 8–9. — С. 94–106.

⁷ За свідченням дочки Леоніда Арсенійовича Юлії Леонідівни, особливо запам'яталися «художні читання» в евакуації в Уфі, коли Леонід Арсенійович читав українських класиків, «Евгенія Онегіна» Пушкіна. Маленька кімнатка, у якій жила сім'я Булаховських, не могла вмістити всіх бажаючих послухати Леоніда Арсенійовича (серед них бували й М. Т. Рильський із сім'єю, академік М. Я. Калинович із дружиною, інші евакуйовані колеги). Слухачі стояли навіть у коридорі, а прагматична татарка — господарка квартири, напівжартома погрожувала продавати квитки на ці вечірні читання.

разів: «Курс» виходив також у 1936, 1938, 1949 й 1952 рр., «Исторический комментарий» — у 1939, 1950, 1953 та 1958 рр.). Одночасно обидві книжки, багаті оригінальними думками, свіжим ілюстративним матеріалом, зайняли почесне місце в класичній науковій літературі з російської мови.

У різних виданнях кінця 30-х — початку 40-х років почали з'являтися статті Л. А. Булахівського, присвячені російській літературній мові першої половини XIX ст., що свідчили про новий напрямок роботи вченого, про дальше поширення кола його наукових зацікавлень⁸. Зібрані разом і систематизовані спостереження над різними сторонами мови письменників відповідного часу склали фундаментальну двотомну працю «Русский литературный язык первой половины XIX века» (т. 1. — К., 1941, 2-е изд. — К., 1957; т. 2. — К., 1948, 2-е изд. — М., 1954), скромно видану автором як посібник для студентів-філологів. Проте по суті це було оригінальне й глибоке дослідження, побудоване на великому матеріалі, що охоплював твори як класиків російської літератури, так і її менш відомих представників. Адже саме в цей період викристалізовувалися головні мовні особливості російської прозаїчної белетристики, закладалися стилістичні основи сучасної мови науки.

Л. А. Булахівський немало нового додає до характеристики мовної манери класиків, розмежовує власне жанрові риси та неповторно авторські; портрети письменників (особливо менш відомих), як правило, короткі, але дуже виразні.

У другому томі дослідження аналізуються особливості літературної мови в галузі орфоєпії і граматики, визначається роль тих чи інших форм і конструкцій у тканині художнього твору. Особливо ґрунтовно розроблені питання синтаксису, висвітлено шляхи звільнення мови від конструкцій, пов'язаних із церковнослов'янською стихією та з продуктами дворянської двомовності (вплив галліцизмів), а також продемонстровано збагачення синтаксису структурами живої розмовної мови, її ідіоматикою (І. А. Крилов та ін.).

Відповідно до давніх інтересів Л. А. Булахівського великий розділ у другому томі присвячено наголосу. Проаналізувавши численні факти коливання наголосів (насамперед у мові поезії), учений доходить висновку, що «мабуть, протягом першого п'ятдесятиріччя XIX ст. вплив південноросійських елементів підсилювся в Москві за рахунок особливостей північноросійських»⁹.

Перу Л. А. Булахівського належить також низка досліджень, присвячених «Слову о полку Игореві». Найбільшою за обсягом і найповнішою за охопленням матеріалом є перша його праця з цієї серії: «“Слово о полку Игореве” как памятник древнерусского языка» («Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и статей / Под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Ленинград, 1950. — С. 130–163). Учений підкреслює свою позитивну оцінку першого видання пам'ятки як такого, що містить менше перекручень первісного тексту порівняно з наступними.

У статті йдеться про деякі фонетичні моменти, про форми імен, займенників і дієслів, про деякі особливості словотвору; у більшості випадків переконливі

⁸ Див., наприклад, *Словесные средства комического у русских писателей первой половины XIX века* // *Рус. яз. в шк.* — 1939. — № 5–6. — С. 44–58; *Из стилистического синтаксиса первой половины XIX века* // Там же. — 1940. — № 4. — С. 9–16; *Абстрактная лексика в русском литературном языке первой половины XIX века* // *Науч. зап. Днепропетр. ун-та. : Сб. работ филол. фак-та.* — 1940. — Т. 20. — Вып. 1. — С. 5–28.

⁹ *Русский литературный язык первой половины XIX века.* — К., 1948. — С. 137.

кон'єктури до кількох темних місць пам'ятки (*кнѣсь, стрикусы, погыбе, рьци* і под.).

Міркування вченого про переваги першого друкованого видання пам'ятки О. І. Мусіна-Пушкіна спеціально викладені ним у статті «О первоначальном тексте "Слова о полку Игореве"» (Изв. АН СССР. Отд-ние лит. яз.— 1952.— Т. 11. Вып. 5.— С. 439–440).

Про міфологічні назви, форми множини, деякі спостереження над лексикою (в тому числі й характерною для української мови — як *зоря, жалоці* та ін.) ідеться в інших працях Леоніда Арсенійовича про давню пам'ятку.

Якщо з харківським періодом життя Леоніда Арсенійовича пов'язані його праці переважно з русистики, то в 40-і роки він звертається до української проблематики, хоча продовжує публікувати й задуману, очевидно, раніше працю «Деєтимологізація в російській мові» (автореферат монографії надруковано 1946 року).

Уже 1941 р. з'являється вступна стаття Л. А. Булаховського до книжки П. Житецького «Нарис літературної історії української мови в XVIII віці», виданої у Львові. Різноманітні україністичні праці особливо розгортаються в Уфі, в роки евакуації. Тут разом з М. Т. Рильським і М. Я. Калиновичем Леонід Арсенійович наполегливо працює над редагуванням укладеного в Інституті мовознавства АН УРСР у попередній період великого однотомного «Російсько-українського словника» (вийшов у Москві в 1948 р.). Тут же він розгорнув роботу над монографією «Історичний коментарій до української мови» (текст друкувався окремими статтями в Києві в 40–50-і роки).

Саме в роки евакуації задумано й створено цикл статей про особливості поетичної мови Т. Шевченка (Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. І. Інтимізуючі займенники // Вісті АН УРСР.— 1942.— № 3–4.— С. 75–89 і Укр. літ.— 1942.— № 5–6.— С. 143–154; Мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка. II. Звертання // Укр. літ.— 1943.— № 3–4.— С. 131–156).

Продовженням «Шевченкіани» Леоніда Арсенійовича є його дослідження «Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.» (побачило світ в книзі «Пам'яті Т. Г. Шевченка», виданій у Москві 1944 р. до 130-річчя від дня народження поета).

В Уфі Леонід Арсенійович пише нариси, що виходили окремими виданнями: «Український літературний наголос (Характеристика норми)» (Уфа, 1943) і «Українська пунктуація (Розділові знаки)» (Уфа, 1943). Обидві праці свідчать про роботу Леоніда Арсенійовича над «Українським правописом». Підготовлений ученим проект Правопису обговорювався вченими й письменниками 1943 р. на щойно звільненій українській землі в с. Помірках на Харківщині. Був затверджений Урядом УРСР у 1945 р. Із незначними змінами він чинний і досі.

Так само в Уфі вчений розпочинає роботу над проблемами походження української мови. Першою ластівкою з цього циклу досліджень є стаття «Українська мова серед інших слов'янських». Вона надрукована 1942 р., у найважчий період війни, коли Україна була окупована ворогом (Укр. літ., 1942.— С. 5–6.— С. 241–256). Про продовження роботи над цією проблематикою свідчить публікація окремим виданням праці «Виникнення української мови і її положення серед інших слов'янських» (К., 1948) і далі низка статей, що згодом були об'єднані в книжці «Питання походження української мови» (К., 1956) (автореферат її опубліковано в ж. «Вопросы языкознания» в 1953 р.). Книжка з'явилася на основі тривалого й глибокого вивчення автором фактів історії української мови. У

ній дано вичерпні для того часу відповіді на такі кардинальні для україністики питання, як мова Києва й Київщини, риси української мови в пам'ятках різних століть, час формування української мови та ін. Розкрито й перші етапи формування української літературної мови. Значне місце в книжці займає висвітлення зв'язків української мови з іншими слов'янськими, зокрема з білоруською.

Ще під час війни Леонід Арсенійович повернувся з евакуації в Україну, але не в рідний Харків, а в Київ. Із середини 1944 р. він призначається директором Інституту мовознавства АН УРСР, а в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка займає кафедру української мови.

За редакцією Леоніда Арсенійовича 1951 р. і в його співавторстві виходить з друку двотомний «Курс сучасної української мови», гостро необхідний студентам-філологам. За історичну граматику їм правили фрагменти «Історичного коментаря до української мови». У 50-х роках Леонід Арсенійович працює над проблемами синтаксису сучасної української мови (відповідні публікації мають форму лекцій для студентів-заочників: «Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні» (К., 1957); «Підмет і присудок в українській літературній мові» (Вип. 1 і Вип. 2.— К., 1958); «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення» (К., 1959).

У 30–40-і роки Леонід Арсенійович, як і інші лінгвісти, не міг вільно працювати в улюбленій галузі порівняльно-історичного мовознавства, а головне — друкувати свої дослідження через панування в радянському мовознавстві так званого «нового вчення» про мову М. Я. Марра. Псевдонаукове «нове вчення» на тривалий час затримало розвиток лінгвістичної науки. Воно нав'язувалося лінгвістам як марксистське, начебто ідеологічно єдино правильне, хоча було засноване на помилкових твердженнях про те, що мова є класовою категорією й становить надбудову над матеріальним базисом, що мовний розвиток відбувається лише внаслідок схрещення існуючих мов, у результаті чого виникають нові мови.

Великої шкоди завдало заперечення Марром порівняльно-історичного методу, таврування його як ідеологічно ворожого, буржуазного; поняття прамови, яким оперує компаративістика, чомусь оголошувалося реакційним, расистським. М. Я. Марр пропонував свій метод дослідження мови — палеонтологічний, за яким рекомендувалося відшукувати в усіх словах начебто найдавніші кореневі елементи *сал, бер, йон, рош*.

У 30-і роки відомі компаративісти Є. Д. Поливанов, Г. А. Ільїнський, А. М. Селищев були репресовані як вороги народу.

Серед методів боротьби з інакомисленням, за «нове вчення» Марра були й такі форми, як зібрання колективів, збори, на яких незгодні з цим ученням зазнавали гострої критики. Одне з таких зібрань у Харківському університеті, присвячене критиці професора Булаховського, описує в листі до Інституту (уже в 70-і роки) колишня аспірантка Леоніда Арсенійовича І. Я. Журба:

«Пам'ятаю похмурий осінній день 1933 року. В цей день проводилася лінгвістична дискусія про вчення Марра. Потебнянська аудиторія Харківського університету. В президії Л. А. Булаховський, деякі викладачі університету, аспіранти. Прихильники Марра виступали за “нове вчення” Марра, нападали на Л. А. Булаховського за критику, за невизнання цього вчення науковим, марксистським. Леонід Арсенійович спокійно вислуховував несправедливі, подекуди грубі антинаукові виступи...

Наприкінці слово було надано професору Л. А. Булаховському. Він підвівся, зовні спокійний, обвів уважним поглядом аудиторію і сказав: “Совість радянського вченого не дозво-

ляє мені визнавати праці Марра за наукове вчення про мову". І сів, не сказавши більше ні слова. Ні слова.

Розходилися ми з почуттям болю, глибокої пошани до вчителя. Леонід Арсенійович учив нас бути чесними, незламними.

30-і роки були для проф. Л. А. Булаховського нелегкими. Пам'ятаю, в день його народження я виступила в газеті "Укіжовець" (видавалася в Харкові Українським інститутом журналістики. — Т. Л.) з привітанням, поздоровленням. Написала, скільки добра він робить людям, молоді, який він чуйний, справедливий, добрий.

Через кілька днів я побачила Леоніда Арсенійовича в університеті. Він швидко йшов назустріч мені. Зупинився і, видимо схвилюваний, подякував за поздоровлення й добрі побажання. І раптом спитав: "Як же Ви не побоялись?". Цим, я думаю, сказано все...».

І в 40-і роки Л. А. Булаховського, уже директора Інституту мовознавства АН УРСР, академіка, продовжували гостро критикувати за те, що він, ігноруючи маррівське «нове вчення», намагався продовжувати порівняльно-історичні дослідження. Критика була демагогічною, безмежно далекою від наукової аргументації.

Проте в травні 1950 р. з критикою марризму на сторінках газети «Правда», головного ідеологічного органу СРСР, виступив грузинський лінгвіст академік А. С. Чикобава. До дискусії з проблем мовознавства запрошувалися інші вчені. З великою критичною статтею виступив і Леонід Арсенійович. В умовах тоталітарного режиму, недавніх репресій цей виступ був актом громадянської мужності.

На щастя, дискусія закінчилася виступом головного марксиста Сталіна, який несподівано для всіх засудив марризм, а його палеонтологічний метод назвав «ворожінням на кавовій гущі».

Післядискусійний період був періодом повернення науці її традиційних цінностей, періодом складання планів майбутньої роботи, підготовки й перепідготовки наукових кадрів на засадах, вільних від псевдонаукових ідей і постулатів. Академікам А. С. Чикобаві й Л. А. Булаховському було доручено написати нові підручники із загального мовознавства¹⁰, а від Леоніда Арсенійовича, як від найвидатнішого славіста в Союзі РСР, чекали порівняльної граматики слов'янських мов і етимологічного словника¹¹.

У численних працях Л. А. Булаховського післядискусійних 50-х років, що друкувалися в різних виданнях Києва та Москви, перекладалися на мови народів СРСР, а також на слов'янські мови за рубіжем, ішлося про теоретичний фундамент мовознавчої науки — порівняльно-історичний метод, про генетичну спорідненість багатьох мов, про правильне розуміння їхнього розвитку, де визначальну роль відіграють процеси диференціації та інтеграції, а не схрещування в маррівській інтерпретації. Особливу увагу він приділяв визначенню недоліків методу й удосконаленню його прийомів.

Численні недосконалості порівняльно-історичного методу, — твердив учений, — не підлягають жодному сумніву: недостатня увага до інтеграційних процесів і переоцінка диференційних (розпад єдностей) і нині типові для нього; операції з граматичною аналогією містять на практиці досі чимало суб'єктивного, довільного; етимологізування, що спирається на досить точні фонетичні закони, мало задовольняє, однак, у тому, що стосується семасіології (семантики), а порівняльно-історичний синтаксис не може похвалитися розробленістю методу, який своїми якостями дорівнював би тому, що досягнуто у фонетиці та морфології.

¹⁰ Див.: Чикобава А. С. Введение в языкознание. — М., 1952. — Ч. 1; Булаховский Л. А. Введение в языкознание. — М., 1953. — Ч. 2.

¹¹ Зусиллями українських компаративістів, головно учнів Л. А. Булаховського, обидві праці створено: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966; Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2011. — Т. 1–6.

Грунтуючись на власних уподобаннях і наявних матеріалах, Л. А. Булахівський сам працює на тих ділянках, де можна певним чином показати шляхи удосконалення методу і його прийомів. Ілюстрацією може бути його велике оригінальне дослідження «Слов'янські найменування птахів» — монографія, що публікувалася окремими фрагментами в різних виданнях ще до дискусії¹².

Етимологізуючи, аналізуючи величезний і надзвичайно строкатий матеріал з усіх слов'янських мов і їхніх діалектів, дослідник, поряд із урахуванням фонетичних закономірностей, постійно звертає увагу на семантику досліджуваних слів, зокрема на можливість звуконаслідувального характеру багатьох утворень, на вплив одних назв, більш поширених, на інші тощо (не випадково один з опублікованих фрагментів має в заголовку словосполучення «Семасіологічні етюди»).

Фонетико-семасіологічним дослідженням, де врахування звукових кореспонденцій постійно поєднується з увагою до семантики, є й інша велика новаторська праця Л. А. Булахівського (по суті монографія) «Деетимологізація в російській мові», що теж була в основному опублікована ще в 40-і роки¹³.

У присвяченій питанням втрати словами зв'язків із етимологічно спорідненими, тобто з етимологічним гніздом, автор постійно, ґрунтуючись на семантичних зіставленнях, висвітлює причини деетимологізації — як формальні (чергування голосних та альтернація приголосних, гаплогія, випадіння та відпадіння звуків тощо), так і інші спеціальні моменти: зсуви в значеннях, зміни стилістичних сфер уживання слів (зокрема якщо йдеться, наприклад, про церковнослов'янськими), втрата мотивів називання і т. ін.

Міркування вченого про етимологію назв птахів та деетимологізацію багатьох утворень, як і інші етимології, подані в численних працях ученого, широко використовувалися укладачами «Етимологічного словника української мови» (1982–2011 рр.).

Особливу увагу Л. А. Булахівського привертала також семантичні та формальні зміни емоційно-афективного походження (пор. його працю: О некоторых явлениях эмоционально-аффективного происхождения в сербо-хорватской и словенской морфологии // *Вопр. грамматики. Сб. статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова*. — М. ; Ленинград, 1960).

У практиці порівняльно-історичних досліджень Л. А. Булахівський вважав за необхідне удосконалити прийоми опрацювання явищ граматичної аналогії, або індукції — зміни зовнішньої форми слова внаслідок впливу на неї інших форм. Учений детально досліджував напрями відмінкової індукції¹⁴, спиняв

¹² Див.: Славянские наименования птиц // *Мовознавство*. — 1948. — Т. 6. — С. 34–66; Семасиологические этюды. Славянские наименования птиц // *Вопр. слав. языкознания*. — Л., 1948. — Кн. 1. — С. 169–197; Общеславянские названия птиц // *Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз.* — 1948. — Т. 7. Вып. 2. — С. 97–124; Славянские наименования птиц типа сложных (composita) // *Наук. зап. Київ. ун-ту*. — 1948. — Т. 7. Вып. 3. Філол. зб. № 2. — С. 51–66.

Монографію опубліковано також у третьому томі «Вибраних праць» Л. А. Булахівського (К., 1978. — С. 189–299).

¹³ Деетимологизация в русском языке // *Тр. Ин-та рус. яз. АН СССР*. — М., 1949. — Т. 1. — С. 147–209; Деетимологизация сложных в русском языке // *Мовознавство*. — К., 1951. — Т. 9. — С. 71–78; Типы деетимологизации в русском языке // *Вопр. славянского языкознания*. — Л. ; Х., 1953. — Кн. 3. — С. 5–29 (див також: *Булахівський Л. А. Вибрані праці* : В 5 т. — К., 1978. — Т. 3. — С. 345–440).

¹⁴ Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления // *Слов'янське мовознавство*. — К., 1958. — Вип. 1. — С. 7–90; Грамматическая индукция в славянском склонении // *Вопр. языкознания*. — 1956. — № 4. — С. 14–30.

увагу на атематичному класі дієслів у слов'янських мовах¹⁵. Дослідження граматичної аналогії мало становити частину великої праці Л. А. Булаховського про порівняльно-історичний метод.

Семантичний момент дуже часто враховується Л. А. Булаховським і в його численних працях з акцентології. Ці праці займають особливе місце серед порівняльно-історичних досліджень ученого. Зацікавленість наголосом і кількістю в слов'янських мовах він проніс через усе своє життя: першою його друкованою працею була рецензія на акцентологічну розвідку німецького вченого П. Дільса і останньою, поданою ним до друку, була також акцентологічна стаття (Из очерков по славянской акцентологии // Слов'янське мовознавство.— К., 1962.— Т. 4.— С. 5–16). Дослідження Л. А. Булаховського відбивають погляди вченого на реконструйовану праслов'янську акцентологічну систему, висвітлюють її рефлексію в сучасних слов'янських мовах.

При всіх труднощах з публікацією порівняльно-історичних праць у 30–40-х рр. Л. А. Булаховський і тоді не припиняв своїх акцентологічних студій. Після лінгвістичної дискусії він продовжує і поглиблює їх, але поряд із статтями звертається до монографічних досліджень акцентологічних особливостей окремих слов'янських мов чи їхніх груп. Побачили світ «Акцентологический комментарий к польскому языку» (К., 1950), «Акцентологический комментарий к чешскому языку» (К., 1953. — Вип. 1; К., 1956, — Вип. 2–3), «Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы» (М., 1958). У планах ученого була монографія «Східнослов'янський наголос у порівняльно-історичному висвітленні» (її розділи друкувалися в різних виданнях окремими статтями).

Акцентологічні дослідження Л. А. Булаховського становлять два томи п'яти-томного видання його наукових праць. Разом з А. Беличем, Я. Розвадовським, Н. Ван-Вейком, Є. Куриловичем, Х. Стангом, Л. А. Булаховський є одним з найвидатніших слов'янських акцентологів.

Л. А. Булаховський відіграв велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства. Протягом тривалого часу він стояв на чолі лінгвістичної науки України і сам збагатив її численними новаторськими працями. Як найавторитетніший учений, він упродовж багатьох років визначав напрями досліджень із мовознавства, теми багатьох кандидатських і докторських дисертацій. Він є автором проекту «Українського правопису», що діє вже понад 60 років.

Наділений багатьма талантами, безмежно відданий науці, культурі, освіті, Л. А. Булаховський залишив велику й різноманітну спадщину, яка була, є і ще довго буде джерелом плідних ідей. Учений сильної творчої думки, він приваблював читача й оригінальністю завдань, які ставив перед собою як дослідник, і свіжістю дібраних ним мовних фактів, і глибиною їх обробки, і ґрунтовністю висновків. З його іменем пов'язана й ціла низка нових ідей і підходів, які відкрили нові горизонти в наукових пошуках.

За його підручниками й посібниками вчилися кілька поколінь студентів вищих навчальних закладів, які потім стали вчителями, працівниками науки й культури. Особлива роль Л. А. Булаховського в розвитку української славістики: саме за його ініціативою 1946 р. в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка на філологічному факультеті було відкрито слов'янське відділення. Леонід Арсе-

¹⁵ Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений : Слав. атемат. глаголы // Учен. зап. Харків. ун-ту.— 1940.— Т. 19.— С. 1–31.

нійович з того часу завідував кафедрою славістики і викладав студентам історичні мовознавчі дисципліни. Своїм учителем його називали й називають багато вчених, викладачів, серед них академіки І. К. Білодід, О. С. Мельничук, Ю. В. Шевельов, члени-кореспонденти НАН України О. Б. Ткаченко й А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, Л. Л. Гумецька, М. О. Карпенко, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, кандидати наук А. М. Матвієнко, Є. І. Павленко, Н. П. Романова, Ю. Л. Яворська та ін.

Усі, кому пощастило безпосередньо вчитися в Л. А. Булаховського, спілкуватися з ним, запам'ятали свого вчителя як високоінтелігентну, надзвичайно ерудовану, доброзичливу, скромну, але водночас тверду й непоступливу в принципових питаннях людину.

T. B. LUKINOVA

LEONID BULAKHOVSKYI (commemorating 50th death anniversary)

The article deals with the main trends of the scientist's work of Academician L. A. Bulachovskyi, an outstanding slavist linguist.

Key words: general theory of linguistics, Slavic studies, comparative-historical linguistics, accentologie.

ЯВИЩЕ ІСТОРИКО-МОВНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядається явище активізації в певних колах сучасного українського суспільства історико-мовної міфотворчості, спрямованої на пошуки «золотого віку» української мови в глибокому доісторичному минулому, — з виділенням трьох основних тематичних ліній у таких пошуках: виведення української мови як однієї з найдавніших мов світу, неоязичництво і підкреслення «позитивної оцінності» внутрішньої форми української мови.

Ключові слова: історія української мови, історико-мовні міфи, «золотий вік» української мови, неоязичництво.

1. У загальному комплексі цілком очевидного зростання зацікавлення в сучасному українському суспільстві проблематикою української мови, що дуже виразно окреслилося ще на межі 80–90-х рр. минулого століття, не останнє місце посідають пошуки, а точніше — досить швидкі віднаходження багатьох слідів її доісторичного минулого, які липалися досі невідомими або, на думку ініціаторів таких пошуків, неправильно інтерпретованими чи просто замовчуваними з певних політико-ідеологічних причин. Загострення в наш час такої зацікавленості етномовною історією українців загалом зрозуміле: осмислення сучасного через минуле і проекції минулого в сучасне стають особливо актуальними в переломні періоди розвитку суспільства, тим більше тоді, коли нібито є підстави стверджувати наявність в історії нації не тільки досить скромних порівняно з історично успішнішими народами періодів, але й її справжнього «золотого віку», на який, зрозуміло, й слід орієнтуватися нападкам. Такі пошуки, спрямовані на «відновлення історичної правди», відбивають позицію певних патріотично настроєних кіл української національної орієнтації, яких не задовольняють відповідні пояснення «офіційної» науки. Ініціаторами такого роду починань виступають літератори, журналісти, краєзнавці, учителі, інженери та представники різноманітних інших родів занять, у тому числі й науковці, зокрема члени різноманітних громадських академій, але в основному це представники не соціально-гуманітарних наук. На відміну від поглядів фахівців, подібні ідеї поширюються серед масової аудиторії, а патріотична хвиля, на гребені якої народжуються такі ідеї, мало сприяє їх спокійному, розважливому обговоренню, оскільки можливі контраргументи з боку опонентів відразу відкидаються як непатріотичні.

Оскільки фактологічна, тобто власне доказова, база, на основі якої вибудовуються подібні конструкти, для самих їх творців явно відсувається на другий план порівняно з ідеологічною заданістю таких теорій і глибокою переконаністю в їх безумовній потрібності для суспільства, але, з іншого боку, в самому

суспільстві далеко не всі кола поділяють таку віру й далеко не всіх переконують пропоновані аргументи, стало звичним говорити ще про один аспект міфологізації масової свідомості сучасного українського суспільства — історико-мовний (міфологізація мовних питань у різних колах українського соціуму простежується, як відомо, у досить широкому спектрі проблем). Поняття міфу при цьому розуміється, звичайно, в його не первинному (це архаїчні міфи), а у вторинному і третинному значеннях¹ — як, по-перше, підсвідомо і навіть свідомо (як містифікація) ідеологізована побудова, що подається як відкриття певних реальних історичних та історико-мовних фактів, явищ (утім, в уяві «міфотворців», очевидно, тісно переплітаються висновки, побудовані на побіжному, поверховому обстеженні реальних фактів, і їхні власні, придумвані конструкти, наївні домислювання різноманітних випадкових збігів); по-друге, як відірваного від реальної дійсності, хибного, на думку опонентів, трактування того чи іншого явища, часто — як повторення вже відомих ідеологічних стереотипів («міфами» в обох цих випадках такі ідеологізовані побудови характеризуються, звичайно, тільки з боку їх критиків — з неохвальними конотаціями)².

У сукупності таких численних і різноманітних версій — як правило, дуже несподіваних і навіть сенсаційних не тільки для звичайної людини, але й для науковця, що вважає себе фахівцем з відповідних питань, — найвиразніше виділяються три тематичні напрями — позиціонування української мови як найдавнішої серед певного кола мов і навіть як прамови всього людства, історія якої налічує вже від 5–7 до 25 (за різними версіями) тисяч років, неоязичництво (в його мовних аспектах) і прагнення до увиразнення позитивних аспектів духовності та моралі наших предків (з орієнтуванням не останньою мірою на мовні дані). У своїх фактологічних аспектах подібні гіпотези спираються, з одного боку, на абсолютизоване трактування факту проживання на одній території, хоч і в межах дуже віддалених між собою історичних періодів, певних етномовних спільнот як безпосередньої спільності їх етнічного походження і мови, з другого ж боку, — на надто вільне оперування мовними даними, коли за звуковою близькістю цілковито відмінних за значенням слів як однієї, так і різних віддалених і в просторі, і в часі мов убачається і їхня змістова спорідненість і стверджується походження одного з них від іншого (явище «народної етимології»)³.

2. Питання про (най)давнішу мову. Спроби визначення конкретної етнічної мови, яка могла б лежати в основі всіх інших мов людства чи принаймні мов певного регіону або культури (цивілізації, релігії), відомі в фольклорі різних народів, нерідко ставали також об'єктом уже цілеспрямованих пошуків з боку бо-

¹ Пор., наприклад: *Cunningham A. Myths about language // The Encyclopedia of language and linguistics : In 10 vol. — Oxford etc., 1994. — Vol. 5. — P. 2660; Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. — М., 1990. — С. 62.*

² У загальному комплексі «міфів» на теми української етномовної історії в статті розглядаються лише ті, що пов'язані з пошуками «золотого віку» в доісторичному минулому українського народу. Щодо «міфів» у трактуванні історії пізнішого часу, зокрема стосовно походження і ранньої історії української мови в межах східнослов'янського мовного простору, див., наприклад, з одного боку: *Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».* — К., 2001. — 152 с.; з другого боку: *Губарев В. К. Мифологизация украинской истории: новые тенденции // Наука. Религия. Общество. — 2001. — № 2. — С. 163–167; див. також в огляді: Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II // Мовознавство. — 2009. — № 3–4. — С. 54–74.*

³ Див. також матеріали до зазначеної проблематики: *Тараненко О. О. Зазнач. праця.* — С. 74–81.

гословів і книжників, представників наукової інтелігенції (філософів, філологів, мовознавців та ін.), ще більшою мірою — різноманітних і досить численних аматорів. Такі пошуки загалом зводилися до того, що до слів мови, яка мала загальноприйняту стародавню історію (шумерська, давньоєгипетська та ін.) або розцінювалася як достатньо престижна в певному суспільстві (так, для мов народів християнської культури такою мовою-джерелом називалася давньоєврейська, для мусульман — арабська, а в добу розквіту ідеї пантюркізму — тюркська мова-основа) чи просто була рідною для цих людей (відомі спроби проголошення такими мовами, наприклад, нідерландської, данської, шведської та ін.), шляхом дуже довільного етимологізування (приписуванням семантичної спорідненості у випадках співзвучності слів різних мов, у тому числі й експериментуванням зі структурою слова — додаванням, відніманням або переставлянням його елементів — і вгадуванням за цим семантично близьких слів інших мов) добивалися нібито хронологічно пізніші відповідники з інших мов⁴. Так, дуже довгий час як вихідну для інших мов світу, як «мову Адама і Єви» трактували гебрайську мову — не тільки перші богослови, а й філологи та теологи ще в XVII й частково у XVIII ст.⁵, і навіть у XIX ст. походження мовних сімей світу могли виводити від трьох синів Ноя (за Біблією). З піднесенням національної самосвідомості європейських народів такою мовою в Західній Європі найчастіше стала називатися прагерманська, а пізніше переважно німецька — або взагалі найдавнішою мовою світу (так, Г.-В. Лейбніц, заперечуючи погляд на давньоєврейську мову як прамову людства, вважав германську мову не пізнішою за походженням від неї), або дещо скромніше — мовою, яка безпосередньо походить від гебрайської (наприклад, М. Лютер), а після знайомства європейців із санскритом, який стали трактувати як прамову індоєвропейців, і перенесенням уваги від Святої землі до Індії — від цієї мови (зокрема, й І. Кант). У XIX ст. поширювалися також погляди, що саме в індоєвропейських («арійських») мовах збереглася основа прамови людства, зруйнованої внаслідок Вавилонського стовпотворіння. Угорська мова також неодноразово висувалася на роль або найдавнішої мови світу (так, за твердженням І. Горвата, 1825 р., нею розмовляли і в раю), або однієї з таких мов (у так званій теорії шумеристів угорська мова виводиться від шумерської).

З активним розвитком у XX ст. в Європі ідей націоналізму вже не просто як духовного, а як політичного явища та державницького світогляду такі тенденції могли ставати однією з підвалин побудови національної і державної ідеологій — для народів або їхніх політичних та культурних еліт як з великодержавними амбіціями, так і з прагненням просто самоствердитися в оточенні могутніших сусідів, подолавши в собі комплекси національної неповноцінності. Так, спираючись, зокрема, й на ідеї німецького романтизму 1-ої пол. XIX ст. у сфері філології, мовознавства (Ф. Шлегель, Я. Грім, А. Шлейхер та ін.) щодо наявності найтіснішого зв'язку з індійською, або арійською (*арії* — від індоіран.

⁴ Див., наприклад: *Cunningham A.* Op. cit.— P. 2661–2663; *Crystal D.* Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache / Übersetzung aus dem Engl.— Frankfurt/Main ; New York, 1993.— S. 7; *Krupa V.* Jazykové myty a ich poslanie // Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy.— Bratislava, 1997.— S. 79–89; *Донских О. А.* Происхождение языка как философская проблема.— Новосибирск, 1984.— С. 35–37, 41–45, 49, 54, 80; *Якушин Б. В.* Гипотезы о происхождении языка.— М., 1984.— С. 13–14; *Фрэзер Дж. Дж.* Фольклор в Новом завете.— М., 1985.— С. 164; *Рат-Вег И.* Комедия книги.— М., 1987.— С. 16–20.

⁵ Див., наприклад: *Томсен В.* История языковедения до конца XIX века.— М., 1938.— С. 42–44.

аруа- «вільний; шановний; величний, благородний» як самоназва індоєвропейського населення Індії й Ірану на противагу завойованим і сусіднім «кольоровим» корінним народам) праісторією саме германської етномовної історії (звідки й назва «індогерманські мови» на місці узвичаєної пізніше «індоєвропейські мови»), ідеологія німецького націонал-соціалізму стала трактувати вже німців як єдиних спадкоємців стародавніх аріїв⁶. Якщо в XVIII–XIX ст. румунська еліта з гордістю виводила свою етномовну історію від Риму, то в XX ст. румунська мова проголошувалася в певних колах уже основою латинської і, відповідно, всіх інших романських мов⁷; з іншого боку, румунська історія виводиться в певних колах від етномовних коренів культури Кукутені (Cucuteni) — за назвою села в районі Ясс, де було виявлено сліди цивілізації, яка в Україні дістала назву трипільської (за назвою села на Київщині). На пострадянському просторі певні історико-археологічні та лінгвістичні пошуки представників відповідних національно зорієнтованих кіл суспільства колишніх і теперішніх «недержавних» націй також демонструють прагнення не лише віднайти, а й довести до широкого загалу наявність у їхній історії свого «золотого віку». Це, наприклад, бачення башкирського етносу (у відповідних національних колах — не тільки з пропагуванням цих ідей серед масової аудиторії, а й з уведенням деяких із них до шкільних програм з історії) як протооснови інших стародавніх народів Європи, Передньої і Центральної Азії, Північної Африки й відповідно башкирської мови — як основи мов народів цих регіонів⁸.

У межах слов'янського світу також, як відомо, існують подібні версії — як щодо слов'янства в цілому, так і щодо окремих слов'янських мов. Історичну першість слов'янства на його теперішній території проживання в XVI–XVII ст. стали доводити виведенням його прямого походження від скіфів/сарматів — «нащадків» Яфета, одного із синів Ноя (за Біблією, від Яфета загалом ведуть походження народи, які проживають у Європі), або й ототожненням з ними; у XVIII ст. і пізніше (зокрема, російський історик В. Татищев, поет В. Тредіаковський⁹, автор «Історії русів») — із твердженням про слов'янство з таким його «родоводом» як одне з найдавніших або й найдавніше етнічне угруповання в Європі і вже із залученням мовних фактів (наприклад, рос. *скиф* як «скиталець» — від *скитатися*: приклад, що його активно використовують у відповідних концепціях як російських, так і українських «міфотворців» і досі; *Москва* — від імені *Мосоха*, одного із синів Яфета). Утім, таке трактування походження слов'ян найчастіше стосувалося насамперед того чи іншого конкретного слов'янського народу. Звідси, наприклад, ідеологія сарматизму серед польської шляхти XVII–XVIII ст.; виведення свого походження від сарматів або, конкретніше, від їхнього племені роксоланів в ідеології української козацької еліти: наприклад, поема С.-Ф. Кленовича «Роксоланія» — про Русь (Україну); автори українських літописів XVIII ст. називали ко-

⁶ Пор., наприклад: Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха.— М., 1998.— С. 79–80; Элиаде М. Аспекты мифа.— М., 1995.— С. 181.

⁷ Див., наприклад: Элиаде М. Знач. праця.— С. 181; Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов).— К., 2002.— С. 47.

⁸ Див. про це: Габдрафиков И. Этническая мифологизация исторического образования (по материалам Республики Башкортостан) // Российская историческая наука на современном этапе: перспективы исследования и реализации национальной образовательной политики.— Казань, 2007. Пор. подібні концепції історії чуваського (навіть простеження чуваських етнічних коренів Ісуса Христа), мордовського народів (див.: В. Разбойников. Я, бабуся, пука та анти-семіт Пушкін.— Зоря, Дніпропетровськ, 15.08.1995; передрук з газ. «Известия», Москва).

⁹ Тредиаковский В. К. Три рассуждения о трех главнейших древностях российских // Тредиаковский В. К. Сочинения : В 3 т.— СПб., 1849.— Т. 3.— С. 378.

заків сарматським народом, як С. Величко, або виводили від скіфів східних слов'ян у цілому, як автор «Історії русів»; М. Ломоносов також намагався пов'язати руський народ з роксоланами. У XIX–XX ст. такого роду версії продовжують з'являтися: наприклад, про слов'ян як єдиних аборигенів Європи¹⁰, про слов'янську основу народів і мов стародавнього Середземномор'я і навіть міфологічної Атлантиди¹¹, про праслов'янське письмо як основу всіх інших стародавніх писемностей світу — за 6 тис. років до Кирила і Мефодія¹². Щодо наявності подібних міфологізованих побудов попереднього часу слід відзначити також культурно-політичний рух ілліризму серед хорватів у 1-й пол. XIX ст. У XIX–XX ст. давність походження тієї чи іншої зі слов'янських мов дедалі частіше стали доводити вже у зіставленні із санскритом¹³.

У східнослов'янському ареалі розвивається (як у своїй доказовій базі, так і в колі своїх прихильників) насамперед, природно, (про)російська версія особливої давності російської мови (точніше, «русского языка», оскільки цю назву розуміють у значенні не так власне російської, як «спільноруської» мови), відома ще з середини XVIII ст., коли російську мову, фактично ототожнюючи зі старослов'янською¹⁴, розцінювали як «материнську» щодо інших європейських мов, за винятком давньогрецької і, можливо, латинської¹⁵, а пізніше вбачали її, наприклад, в основі етрусської мови (спроби О. Черткова в середині XIX ст. пояснити, що «*этрусский — это русский*»)¹⁶. У 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. М. Я. Марр у рамках свого «яфетичного вчення про мову», по-перше, надто прямолінійно трактував загалом цілком правомірну можливість збереження певної наступності (не тільки матеріальної, але й культурної і навіть етнічної та мовної, насамперед у топоніміці) в етапах проживання (заселення, формування) в межах Півдня Європейської частини СРСР різних етномовних спільнот¹⁷, по-друге,

¹⁰ Лукашевич П. Мнимый индо-германский мир, или Истинное начало и образование языков немецкого, английского, французского и других западноевропейских. — К., 1873. — С. 3–11.

¹¹ Horák A. O Slovanech úplne jinak. — Bratislava, 1991 (так, в основі гр. дѣмократія «демократія» лежить нібито слов'янське *dāmokāračija* «домоведення»); Drastich M. Atlantida Slo-Wanón? — Bratislava, 1993 (див.: Krupa V. Op. cit. — S. 87).

¹² Гриневиц Г. С. Праославянская письменность: Результаты дешифровки. — М., 1993–1999. — Т. 1–2.

¹³ Так, відомий болгарський письменник і діяч національно-визвольного руху XIX ст. Георгій Раковський вважав саме болгарську мову найстаршою серед інших європейських, з грецькою включно, виводячи її безпосередньо від санскриту (див.: Раковски Г. С. Съчинения в четири тома. — София, 1988. — Т. 4. Езикознание, етнография, фолклор. — С. 10–11, 143, 370 та ін.).

¹⁴ «Русский язык» («российский язык») позиціонувався також як тотожний «слов'янській» мові в цілому, як, наприклад, у відомого адмірала О. Шишкова (Максимович М. А. Филологические письма к М. П. Погодину // Максимович М. А. Собрание сочинений : В 3 т. — К., 1880. — Т. 3. — С. 193).

¹⁵ Див., наприклад: Ивинский А. Д. Языковая программа Екатерины II: к истории журнала «Собеседник любителей российского слова» // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9 : Филология. — 2009. — № 3. — С. 51–52.

¹⁶ Див., наприклад: Кондрашов А. М. Этруски — загадка номер один. — М., 1977. — С. 33–41.

¹⁷ Пор., наприклад, виклад цього положення М. Марра у відомій книжці М. Державіна — одній з тих історичних праць, які закладали основу поновленого в 40-х роках курсу на великодержавницьке трактування «русского народа»: «тут жив той самий в основному ядрі народ, що пройшов протягом ряду століть довгий шлях матеріального і культурного розвитку» (трипільці, кіммерійці, скіфи і сармати та ін., які й стали субстратом пізнішого слов'янського населення). Див.: Державин Н. С. Происхождение русского народа (великорусского, украинского, белорусского). — М., 1944. — С. 7, 11–12 та ін. (ця праця була перевидана в Києві 2003 р. видавництвом «Оріяни»).

ще довільніше він використовував мовні факти: *сколоти* (одна з назв скіфів) — це протооснова етноніма *скловени*; *етруски* (вони, за М. Марром, також жили в цьому регіоні й також стали субстратом слов'янського етносу) — *руски* — *руси*, *Русь* (залишками скіфського субстрату є нібито, зокрема, *золото*, *скот*, *соха*, а етрускізмами — *лайка* «порода собак», звідси *лаяти*, *лошадь*, *лось*; *рай*, *река*, *ручей*; *глаз*, *рот*; *раб*, *отрок*, *ребенок*); *алазони* (у Геродота) — це якісь *алачони*, або *аличі*, або *галичі*, тобто *галичани* ¹⁸. Учення М. Марра також стало живильною основою для історико-мовної міфотворчості сучасної доби. Останнім часом у певних патріотичних колах російського суспільства (у працях таких авторів, як О. Асов, В. Дьомін, В. Кандиба, В. Макаренко, Ю. Петухов, В. Прищепенко, А. Фоменко та ін., виданих у 1990–2000-і рр. у Росії) «русский язык», не відмовляючись від «скіфської» версії (а точніше, у поєднанні з нею — з повторенням уже відомих етимологій на зразок, зокрема, *скифы* — *скитаться*) ¹⁹, зіставляють безпосередньо із санскритом (як найдавнішою, за все ще поширеною версією, з відомих індоєвропейських мов, а також мовою благородних «білих людей»), походження індоєвропейських народів виводять від «аріїв-слов'яноросів» з російської європейської Півночі (Н. Гусева та ін.), оскільки стародавні арії були блондинами, а в радикальніших концепціях «(о)рус(с)ы» («славянорусы») вже проголошуються праєтносом усього людства — з мовною аргументацією на зразок: *Род* (головний бог) — *Ра* (бог сонця) — *Расея* (це нібито правильна назва сучасної Росії); *Шива* (богиня) — *жива*; *вишня* — *Вишну* — *(Все)вышний*; *Коля* — *Коляда*; *Сирия* — *Русь* (як нібито варіанти одного слова), *Израиль* — зворотне написання топоніма *Эль-Русь* ²⁰. У певних колах білоруської інтелігенції висувається твердження про зв'язок із санскритом білоруської мови ²¹.

Українські прихильники ідеї прадавності своєї мови мають порівняно з російськими та білоруськими колегами значно «міцніший» плацдарм, оскільки, крім довільного «етимологічного» пов'язування слів різних мов з українськими нібито відповідниками, вони можуть спиратися й на цілком, на перший погляд, переконливіші факти — спільність території проживання сучасного українського народу і, по-перше, локалізації скіфів / сарматів (з уже відомим етимологізуванням *скіф* [у формі *скит*, за нормами, зокрема, правопису 1928 р.] — від *скитатися* ²²), по-друге, індоєвропейської прабатьківщини (за однією з гіпотез в індоєвропейістиці — у Північному Причорномор'ї), а по-третє, — території локалізації стародавньої трипільської культури (культури передньоазійсько-середземноморського типу, V–III тис. до н. е., матеріальні сліди якої, але не писемність,

¹⁸ Див.: Державин Н. С. Знач. праця.— С. 11, 15–16, 52–53, 77.

¹⁹ Див., наприклад: Демин В. Н. Тайны русского народа : В поисках истоков Руси.— М., 1999.— С. 25.

²⁰ Див., наприклад: Демин В. Н. Знач. праця.— С. 35, 50 та ін.; Макаренко В. В. Потерянная Русь. По следам утраченной истории.— М., 2008.— С. 24, 48; див. докладніше: Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества.— СПб., 2004.— С. 104, 122–127; Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ).— К., 2007.— С. 221–238; Новітні міфи та фальшивки про походження українців.— К., 2008.— С. 36, 58, 104; Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 78–79. Останнім часом і в загальних рамках пропагування ідей «Русского мира» стала поширюватися версія про те, що саме територія сучасної Росії була колискою європейської цивілізації (див., наприклад: Наумов А. О., канд. ист. наук, советник исполнительного директора фонда «Русский мир». Вдохнуть новую жизнь // Рус. яз., лит., культура в шк. и вузе.— 2011.— № 3.— С. 50–53).

²¹ Див., наприклад: Бондаренко Н. С. Знач. праця.— С. 223–224.

²² Див., наприклад: Губерначук С. Як гул століть, як шум віків — рідна мова.— К., 2002.— С. 167.

виявлено на території Середньої Наддніпрянщини на Правобережжі — Молдови — Східної Румунії). Тому, з одного боку, з огляду на цей фактор, а з другого, — унаслідок наявності в українській національній самосвідомості значно сильніше виражених прагнень до історичного та мовного самоствердження (для російської самосвідомості це вже не так актуально, а в сучасній білоруській — відзначений мотив усе ще лишається недостатньо актуалізованим) саме в Україні протягом останнього часу такі ідеї стали виявлятися особливо помітно²³. Наявність у сучасній Україні територій, на яких протягом тисячоліть відбувалися широкі контакти місцевого населення з представниками інших, відомих в історії культур, дає підставу для висунування й різноманітних інших гіпотез — наприклад, про те, що римський поет Овідій під час свого перебування на засланні на північно-західному узбережжі Чорного моря міг «писати вірші на прадавній українській мові» (Е. Ігнатівич. Від Геродота до Фотія. — Вечірній Київ, 26.01.1993, с. 3).

Українська мова в таких україноцентричних гіпотезах подається як: у межах слов'янського світу — найдавніша слов'янська мова: «Всі інші слов'янські мови походять від праукраїнської, базової, як романські від латини»²⁴ (на підтвердження цього наводять і одну з наукових версій слов'янської прабатьківщини — дніпровсько-поліську: на просторі між Дніпром і Віслою), ототожнюючи її в тому числі й зі старослов'янською (див., наприклад: М. Ткач. Старослов'янська — сиріч староукраїнська. — Літ. Україна, 17.09.1998); частіше ж у ширшому діапазоні — як прамова або принаймні одна з найдавніших мов у межах індоєвропейської сім'ї мов (звичайно з підкресленням її старшості порівняно саме зі санскритом)²⁵ і ще ширше — зокрема, як мова етносу (групи етносів) — носія трипільської культури, навіть нерозчленовано — як «санскритсько-трипільська» мова, мова «аріїв-трипільців» (тобто, в перекладі на мову «офіційного» мовознавства, — індоєвропейська й одночасно неіндоєвропейська мова) (див., наприклад: Найстародавніший пам'ятник людського ума: Інтерв'ю з Учителем Левом Силенком. — Літ. Україна, 14.09.1995) і взагалі як найдавніша мова світу²⁶. У межах індоєвропейської сім'ї народів / мов прадавність українського етносу при цьому доводиться застосуванням саме до нього постулату «арійського» походження: за твердженням різних авторів, «шлях аріїв», тобто нібито праукраїнців, пролягав або з території сучасної України до Індії (за однією з версій індоєвропейстики, як відомо, прабатьківщина індоєвропейців могла бути локалізована на території Північного Причорномор'я), або ж, навпаки, з Індії до

²³ Пор. назву відповідного розділу в праці британського дослідника сучасної мовної ситуації в Україні: «Військо Гога і Магога: міфи про українську давнину» (Вілсон Е. Українці: несподівана нація. — К., 2004. — С. 44–73).

²⁴ Різниченко О. Спадщина тисячоліть: Чому українська мова багатша за інші? — Х., 2003. — С. 62.

²⁵ Так, у розвідці М. Красуського, опублікованій ще 1880 р. в Одесі й перевиданій на початку 1990-х рр., на яку охоче посилаються сучасні прихильники подібних поглядів, говориться, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й від санскриту, грецької, латинської та інших арійських» (Красуский М. Древность малороссийского языка // Индо-Европа. — 1991. — № 1. — С. 9–39). Жодних даних про особу цього автора в сучасних дослідників немає (його називають, очевидно для більшої авторитетності, «польським мовознавцем»); висловлюється навіть припущення, що «Красуский» — це псевдонім (Зленко Гр. Михайло Красуский: справжнє імення чи псевдонім? // Кур'єр Кривбасу. — 2004. — № 175. — С. 131–137; тут же див. про рецензію на цю працю відомого українського філолога 2-ої пол. XIX ст. К. Шейковського, де, зокрема, зауважується, що «брошури цієї не варто читати»).

²⁶ Четурко Б. Українці // Основа. — 1993. — № 2. — С. 109, 113.

України. Доводять також первинність праукраїнської писемності (тепер, звичайно, невідомої) в межах або слов'янських мов: саме вона нібито стала основою для розроблених Кирилом і Мефодієм уже відомих слов'янських азбук (на підтвердження цього наводять і згадки в давніх пам'ятках про наявність певного письма на території Русі ще до прийняття християнства), або взагалі близькосхідно-європейського простору (пишуть, зокрема, про наявність на території сучасної України ще в III тис. до н. е. 9–10 власних систем письма, одна з яких, побудована на принципах літерно-звукової абетки, була запозичена фінікійцями й потім перейнята греками)²⁷.

У подібних концепціях прадавності української мови та її історичного місця як праснови інших мов цілком очікувано широко практикується вільне «етимологізування» мовних даних на зразок: першим ім'ям бога наших предків було *Ра*, а їхнім ім'ям — *расини*, звідси вже *Русь*, *русини* (С. Коваль. Сини РА з берегів Дніпра : Основи РАСинознавства. — Л., 2004); «Такі антропоніми (у народів Кавказу. — О. Т.), як *Гурген*, *Сурен* або *Тлюстен* і т. д. подібні до сучасних українських *Склярен*, *Кушнірен*, *Данилен*, які разом зі словом *ко* “син” складають українські прізвища *Скляренко*, *Кушніренко*, *Даниленко* тощо»²⁸; у праарійській / праукраїнській мові слово *ко* означало «син; дитя», звідси українські та інші індоєвропейські імена й прізвища на *-ко*²⁹; слово *енко*, яке пізніше стало суфіксом українських прізвищ, мало первісне значення Творця людей, Першого Вчителя³⁰. При цьому, з одного боку, в інших мовах вбачаються сліди численних впливів української мови: так, корінь *рус* нібито простежується і в *етруски*, і в *Єрусалим*; як доказ прадавності української мови, яка була начебто й мовою біблійного Ноя, наводиться факт «спорідненості» імені *Ной* і префікса *най-* (*Ной-давніший* та ін.)³¹; «Недаремно ще й нині у Західній Європі та Малій Азії існують географічні назви українського походження. Наприклад, в Іспанії була історична провінція *Галиція* (пор. укр. *Галичина*), а нині то провінції *Луго* (*луг*) та *Оренсе* (*Ор*). На території Франції зараз є місто *Кійон* (*Кий*), область *Рутенія*, райони *Русільйон*, *Русціно*. В Італії промовистими для українського вуха є назви міст *Болонья* (*оболонь*, *болонь*), *Турин* (*тур*), *Милан* (*милий*), *Венеція* (*венеди*), *Славія*, *Славіні* (*слава*). У Малій Азії є міста *Тріполі* та *Халіупа* — двійники наших *Трипілья* та *Халеп'я*»³² (навіть якщо науковий етимологічний аналіз і виявить в окремих випадках семантичну, кореневу, спорідненість таких слів, оскільки названі європейські мови належать, як і українська, до індоєвропейських, питання саме українського впливу тут лишається, зрозуміло, відкритим); етруске *капець* збігається з укр. *капець* «кінець, смерть»³³ (укр. експрес. *капець* — це видозміна запозиченого з німецької *капут* за зразком *кінець* та деяких інших експресивних синонімів з цим суфіксом). З другого боку, трактування «офіційним» мовознавством великої кількості слів у складі української мови як іншомовних за-

²⁷ Федоренко Д., Гузенко Ю. Листи з античної України (серія «Бібліотека українця»). — К., 1997. — С. 29, 44 та ін.; Федоренко Д. Т. Писемність давніх цивілізацій і виникнення школи // Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки : Навч. посібник (з грифом «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»). — К., 2006. — С. 63–90.

²⁸ Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 2004 (перше видання — 1989). — С. 24.

²⁹ Братко-Кутинський О. Феномен України : Наукове дослідження. — К., 1996. — С. 45, 200.

³⁰ Чепурко Б. Зазнач. праця. — С. 100.

³¹ Там же. — С. 114.

³² Губерначук С. Зазнач. праця. — С. 180.

³³ Губерначук С. Трипілья і українська мова. — К., 2005. — С. 79.

позичень викликає відверту недовіру до таких висновків, причому не просто як науково неспроможних, але і як позначених тавром «колоніальної» залежності від ментальності сусідніх історично успішніших народів: «Більшість дослідників, як і Яворницький, намагається заспокоїтись на тому, що слово *козак* запозичене з тюркських мов. Чому саме з тюркських і чому запозичене? Справа в тому, що ідея меншовартості нашого народу, викохувана польськими, а згодом і російськими імперськими ідеологами, дала, зрештою, свої плоди. (...) Повірили, що українська спільнота виникла усього-на-всього» десь у XIV–XV ст., отже, й козацтво не могло з'явитись раніше (...)» (автор вважає, що це слово існує ще від часів праукраїнської держави Артанії-Урарту)³⁴; «Міркування О. Братка-Кутинського щодо походження самотніх українських слів набагато земніші, симпатичніші, ніж потуги офіційних академіків шукати корені наших слів, географічних назв та язичницьких імен у грецькій, тюркській чи ще якійсь чужій мовній стихії. Приміром, дуже дивним виглядає твердження офіційних вчених мужів-космополітів (так! — О. Т.), що українці запозичили назви своїх язичницьких свят *Русалії* та *Коляда* у древніх римлян, а *Маковій* — у євреїв»³⁵.

3. Неоязичництво (або, точніше, квазіязичництво, псевдоязичництво)³⁶ ³⁷ в його виході на рівень оперування мовними даними виявляється в певних колах української національної орієнтації як прагнення, по-перше, шляхом [нібито] реконструкції питомого праукраїнського пантеону, знищеного християнською церквою, продемонструвати прадавність української етномовної історії, що сягає в глибочінь віків задовго до прийняття християнства, самотність і багатство духовного життя праукраїнців³⁸, їх особливу роль в історії людства і закликати, природно, до відродження цієї духовності, самотності й прадавньої

³⁴ Братко-Кутинський О. Зазнач. праця. — С. 83–85, 93–95.

³⁵ Губерначук С. Як гул століть... — С. 45.

³⁶ Васильєв М. А. [Рец. на:] Неоязычество на просторах Евразии (на материалах конференции 1999 г.). — М., 2001 // Славяноведение. — 2002. — № 4. — С. 103.

³⁷ Найвідоміші зразки таких новостворених язичницьких культів — це Українська Рідна Віра і РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра), створені повоевними емігрантами з України відповідно у Великобританії Володимиром Шаяном і в США Левом Силенком, а також Українська Духовна Республіка з її творцем — відомим письменником-фантастом Олесею Бердником, які мають на меті відродити систему давньоукраїнських дохристиянських вірувань і в аргументаційній базі якої помітне місце посідає й мовний матеріал. Послідовники цих течій ведуть полеміку не тільки з християнською церквою, яка насильно змінила споконвічні вірування українців на запозичене в іншого народу, а й між собою, користуючись, однак, переважно тим самим набором мовних даних. Див., зокрема: Силенко Л. Мага Віра. — Нью-Йорк, 1979. — 1428 с. (в Україні вже неодноразово видавалися як ця, так і інші праці Л. Силенка); Лозко Г. Європейський етнорелігійний ренесанс: витоки, сутність, перспективи (на матеріалі відроджених етнорелігій у європейських країнах). — К., 2006. — 424 с. Характерно, що на заваді поширенню українського неоязичництва та досить вільному, як для релігійних догматів, трактуванню, зокрема, питання етнічного походження Ісуса Христа (з Галичини-Галілеї або ж з Полісся-Палестини) в різноманітних аматорських припущеннях не може стати й нова хвиля навернення до лона канонічного християнства (православ'я і греко-католицизму), яка спостерігається в цей час приблизно в тих самих колах української політичної та культурно-мовної орієнтації. Пор. критику цих тенденцій як шкідливого для українського суспільства сектантства з позиції їх невідповідності саме ідеології церкви: Р. Іванчук. Церква чи треби ще. — Літ. Україна, 30.10.1997.

³⁸ «(...) давньоукраїнська міфологія, на відміну від похідних від неї старогрецької та римської, була виключно ДЕМОКРАТИЧНОЮ (шрифтове виділення автора. — О. Т.), зрозумілою для народу, близькою для простих людей. (...) Захоплююча грецька міфологія складалася за умов рабовласництва, тож її легенди оспівували богів і героїв, далеких від земних справ, від настроїв народу. Чвари і конфлікти Олімпу носять суто аристократичний, панський характер. У давніх українців не було рабства. Вони жили дружними родинами, задругами, де панувала обцинна рівність. Тож і персонажі їхньої міфології були простими, людяними, близькими, земними. (...) У давніх українців майже кожен бог іде до людей» (Плацинда С. Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993. — С. 4–5).

величі, а по-друге, відновленням і пропагуванням серед народу дохристиянської системи особових імен також сприяти відродженню його самобутності.

Самобутність і багатство давньоукраїнського пантеону доводять його значним розширенням (з орієнтацією, зокрема, на «Велесову книгу»), включаючи до нього таких богів і богинь, як *Сонцобог* (найдавніший бог усіх слов'ян), *Світовид*, *Коляда*, *Око*, *Троян*, *Трибог*, *Числобог*, *Батько Ор*, *Кришень*, *Жаль*, *Улад*, *Мати-Слава*, *Желя*, *Перуниця* («жіноча пара» Перуна), *Змієнога Богиня* та багато інших, які протягом тисячолітньої писемної історії народу та кількасотлітньої історії дослідження його обрядів і фольклору так і не стали відомими або ж щодо справжності яких висловлювалися аргументовані сумніви (як до витворів так званої кабінетної міфології), приєднуючи до нього деяких богів східної та германської (наприклад, *Ра*, *Один* — «український воєвода», нащадками якого були, зокрема, Мазепа і Карл XII) міфологій³⁹. Деякі з таких «теонімів» (наприклад, «*Змієнога Богиня*») — це не тільки не стародавні оніми, а й узагалі не оніми, це звичайні описові загальні назви, що їх застосовують сучасні дослідники щодо відповідних давніх зображень⁴⁰. Критики такого «відродженого» пантеону українців відзначають його штучність, еклектизм⁴¹, що в поєднанні з масовістю творення імен прабогів робить сумнівним їх використання навіть у художній творчості (явище, що при виваженішому підході є, звичайно, цілком виправданим).

Особливої популярності в масовій свідомості та мовній практиці набув теонім *Берегиня*, вийшовши далеко за межі відповідного неоязичницького дискурсу, — це «найстародавніша богиня добра і захисту людей»⁴² у вигляді фігури жінки з піднятими руками в позі благання, мольби (у стародавніх металевих фігурках, на застібках для одягу, з XIX ст. — у вишивках). У давньому язичницькому культі, як про це свідчать пам'ятки, справді був персонаж *берегиня*, але рівня не богів, аж ніяк не рангу «Великої Богині слов'ян», а нижчого, демонологічного, рівня — щось на зразок русалки (можливо, від *берег*); єдиною «жінкою» в язичницькому пантеоні була, як відомо, *Мокош* [*Мокоша*], яка, втім, також не була «верховною богинею». Як відзначають дослідники, «первісна назва праматері-жінки, богині життя слов'ян до нас не дійшла. Умовно вона названа Великою богинею. З різних джерел відомі її пізніші назви: Жива, Дана, Дива, Берегиня, Земля, Житня Баба, Рожаниця, Лада та ін.»⁴³. Якщо зразком для утворення теоніма *Берегиня* (з мотивацією від *берегти*, *оберігати*) стало *берегиня* в його старому значенні, перед нами звичайний випадок переосмислення за «народною етимологією». Теонім *Берегиня* став відомим, очевидно, тільки в XX ст., і основну роль тут відіграли, з одного боку, спалах популярності «Велесової книги» з наявністю в ній цієї богині, а з другого, — популяризація цього персонажа з кінця 80-х років у творчості етнографа В. Скуратівського та поета Василя Рубана.

³⁹ Див., зокрема: *Плацинда С.* Знач. праця; *Лозко Г.* Іменослов : Імена слов'янські історичні та міфологічні. — К., 1998; *Войтович В.* Українська міфологія. — К., 2005. — 664 с.; *Губерначук С.* Як гул століть... — С. 60.

⁴⁰ Див., наприклад: *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 482.

⁴¹ Див., наприклад: *Белый Л.* Українські імена колись і тепер. — К., 2010. — С. 12–17.

⁴² Ос' як подається цей теонім, наприклад, у новому академічному багатотомному словнику: «За давньослов'янськими релігійними уявленнями, мати всього живого, первісне божество — захисниця людини, богиня родочості, природи та добра; згодом уважалася охоронницею дому і родини, подружньої вірності, покровителькою рибалок» (Словник української мови : У 20 т. — К., 2010. — Т. 1. — С. 467).

⁴³ *Боровский Я. Е.* О названии Великой богини славян // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 84.

Щодо відродження складу споконвічних особових імен, то наявна його практика — з очевидною штучністю багатьох із них, залученням одиниць явно неслов'янського походження *Анахарсіс, Геракл, Рахман* та ін., з поданням етимологій на зразок *Дір* (можливо, від *дірка*), *Ольга* (імовірно, від вигуку *оле*) — може викликати тільки сумнів у справжності такого іменника та в лінгвістичній компетентності укладачів таких довідників, а загалом слушний заклик до «повернення до життя»⁴⁴ таких, безперечно, справді питомих давніх імен, як *Безобраз, Жук, Злидень, Упир* або *Змія*, також, очевидно, не викличе великого ентузіазму⁴⁵ (самі «неоязичники», до речі, прибирають собі набагато «звучніші» імена на зразок *Божедар, Доброслав*).

4. «Позитивна оцінність» внутрішньої форми української мови. Тенденції до звеличення рідного народу, характерні взагалі для романтичного бачення історії, яскраво виявляються і в такому пошуковому напрямі, як «облагородження» етимології і значення слів української мови та слів на позначення України, українців — з метою увиразнення позитивних рис духовності та моральності українського народу, що особливо унаочнюється в протиставленні фактів української і ще якоїсь іншої мови (відповідно, моралі іншого народу), добір якої, зрозуміло, також не випадковий. Пор., наприклад, у добірці таких мовних фактів з уже згадуваної книжки О. Братка-Кутинського, посилення на які, до речі, вже набули певного поширення, де поряд з поодинокими випадками на зразок укр. *шлюб*, тобто «злюб» (від *любити*), — рос. *брак* (пов'язане з *братъ*; старослов'янizm), що їх справді можна (з відповідною, зрозуміло, мірою умовності) вважати вдало підібраними, фігурує значно більше науково явно неспроможних фактів: укр. *країна* — від *край* (*к+рай*), тобто те, що виділене богом *Ра*, — рос. *страна*, тобто [та чи інша] сторона, «щось пасивне»; укр. *праця*, пов'язане з прагненням до розумної діяльності (*п+раціо*), до світлого начала («*Ра*»), — рос. *труд*, пов'язане лише з труднощами; укр. *орати*, яке «первісно означало не стільки розворушувати землю для сівби, скільки священнодійствувати» (слово нібито походить з ритуалу культу бога *Ора*, світлого начала *Ра*), — рос. *пахать*, що означає, власне, «розпанахувати» (творцям поняття «пахать» хліборобський культ був чужим, про що свідчить і вживання слова *пахать* у значенні «кричати, галасувати»); укр. *повія* («та, що живе *по Вію*», тобто за давніми законами сім'ї, яка ще не ділилася на шлюбні пари) — рос. *шлюха, потаскуха*, «дуже образливі»; укр. *лікарня* «місце, де дають ліки, лікують» — рос. *больница* «місце, де панує біль»⁴⁶ (насправді ж це «место для больных») ⁴⁷. В одній з передач державного радіоканалу «Культура» (24 липня 2011 р.) було повідомлено, що слово *хохол* виникло зовсім не як образлива назва українців з боку росіян і не має нічого спільного зі значенням «чуб» — в одній із тюркських мов воно означає «син неба» (див. іронічну замітку з цього приводу: О. Гриб. «Син неба» проти «козла». — Україна молода, 3.08.2011).

5. Історико- і культурно-мовні паралелі в «міфотворчості» сусідніх народів. У межах набору аргументів і доказової бази міфологізованих концепцій етномовної історії різних європейських народів неважко помітити певні збіги,

⁴⁴ «Головна ідея книги — повернення до життя рідних етнічних імен та предківських знань про світ» (з анотації до кн.: Лозко Г. Іменослов...).

⁴⁵ Пор.: Белей Л. Зазнач. праця. — С. 16–18.

⁴⁶ Братко-Кутинський О. Зазнач. праця. — С. 96–108.

⁴⁷ «В українській мові (...) відображена боротьба принципово демократичних, творящих, господарських засад із специфічно перекотипольним, кочовим, паразитуючим, руйнівним синдромом; космосу з хаосом, духовності із бездуховністю, природної цілості і визначеності із сумбурною еkleктикою впродовж усієї історії. Практично це була боротьба добра із злом, життя із смертю» (Чепурко Б. Зазнач. праця // Основа. — 1993. — № 1. — С. 126).

спільні моменти, що їх, однак, кожна національна «школа» трактує на свою користь. Так, спільними для сучасної української і деяких інших «національних» міфологізованих концепцій етномовної історії своїх народів є насамперед:

а) найчастотніший спільний постулат — це проекції на санскрит, давнішою від якого, такою самою давньою або прямим і безпосереднім нащадком якого проголошується відповідна мова: так, у настановах Управління виховної роботи Міністерства освіти України 1993 р. до проведення першого уроку в новому навчальному році на тему «Відродження України» в одному місці стверджується, що українська мова така сама давня, як і санскрит, в іншому ж, — що вона давніша від санскриту (Освіта, 19.08.1993; див. також: Українська — ровесниця санскриту [інтерв'ю з В. Довгичем].— Освіта, 7.05.1991, с. 2–3); у міркуваннях героя художньо-публіцистичного трактату відомого сучасного російського художника й діяча культури — героя, який, безперечно, виражає ідеї самого автора: «(...) неуважение к русскому языку, который, с моей точки зрения, самый богатый и духовный язык человечества, напрямую связанный с языком санскрита (так! — О. Т.)» (Илья Глазунов. Россия распятая.— М., 1996.— Кн. 1 [Роман-газета, №№ 22–24].— С. 160);

б) як в українській, так і в румунській «концепціях» — виведення своєї історії від трипільської культури / культури Кукутені і проголошення свого переважного права на неї (румунська сторона вважає, що правомірною є саме їхня назва цієї культури, оскільки на території України її було виявлено тільки 1896 р., тоді як у Румунії — 1884 р.);

в) наявність найбільшої кількості спільних моментів між українською і російською «школами» — це, по-перше, пов'язування своєї мови зі скіфами / сарматами та із санскритом⁴⁸; по-друге, заявлення виключно свого права на національну віднесеність етноніма *руси* — з трактуванням його відповідно як «давні українці» / «східні слов'яни» (з домінуванням, природно, російського елементу) або тільки «росіяни». Звідси — оперування в обох цих «школах» тим фактом, що «этруски — это русские», приписування тільки своїй історії змісту «Велесової книги»⁴⁹ —

⁴⁸ «Концепція “вышли мы все из санскрита” (...) — не така вже невинна недбалість (тобто неточність. — О. Т.). (...) Хибний погляд не викорінено й досі, коли на книжковому ринку — справжній розгул неподобних псевдоісторичних витворів, що нав'язують ідеї арійського “походження” російського етносу» (Журавлев А. Ф. Язык и миф : Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу». — М., 2005.— С. 68–69).

⁴⁹ Так, видавці цієї книги в Україні і в Росії відповідно відзначають, зокрема: це пам'ятка V–IX ст., де відбито історію укрів (Велесова книга : Скрижалі буття українського народу / Пер. і упоряд. Б. Яценка.— К., 1995.— 320 с.; з анотації); це священні тексти новгородських волхвів IX ст. (Велесова книга / Пер. и коммент. А. Асова.— М., 1995.— 320 с.; з анотації). У самих колах української державно-політичної і культурно-мовної орієнтації в Україні в ідейній основі «Велесової книги» одні вбачають ідеологію нової України (так, за словами дослідниці і перекладачки цієї пам'ятки або підробки під неї Галини Лозко: «Ми, українці, всі причетні до цієї книги, бо в ній знаходимо невичерпну скарбницю знань про себе і про світ, потужну енергію для майбутніх поколінь. Саме на такій книзі має будуватися ідеологія незалежної України» — Літ. Україна, 4.07.2002), інші ж — погляди її автора як «панславіста, а точніше, панросіяніста»: «(...) це твір великодержавницько-російський, євразійський (...), основною ідеєю якого є створення всеслов'янської православно-християнської імперії під проводом росіян (...) І треба бути або гранично наївним, або занадто засліпленим жаданням бачити в бажаному дійсне, щоб у цьому лише злегка замаскованому політичному памфлеті державника-шовініста бачити “скрижалі буття українського народу”, бо найімовірніше — це “скрижалі небуття” (державного і, напевне, національного) українського й інших слов'янських народів, за винятком російського» (Ткаченко О. Питання походження т. зв. «В(е)лесової книги»: Спроба формально-змістового аналізу // Укр. мова.— 2001.— № 1.— С. 49, 51).

з аріями (оріями) ⁵⁰ як найдавнішим етносом серед слов'ян або взагалі серед індоєвропейців, який дав світові безліч завоювань цивілізації, з їхнім богом *Арієм* (*Аром, Орієм, Ором*) — «батьком» Кия, Щека і Хорива, їхньою державою — трипільською (вона ж праслов'янська) *Араттою/Ораттою* (у стародавніх шумерських та інших легендах Аратта — це держава, яка [нібито] існувала десь у регіоні між Месопотамією та Індією), *Оратанією, Оріа(я)ною*, з наголошуванням на месіанській ролі цих народів в історії людства. По-третє, це активізація неоязичництва. Однак у загальній ідеологічній заданості цих концепцій в інтерпретації певних національно-культурних кіл обох народів існує й принципова відмінність: якщо в українських «школах» культивується (крім, природно, замилювання давністю та багатством національної історії) «моральний» аспект проблеми — «демократизм» внутрішньої форми лексики української мови, «людяність» праукраїнських богів, то в російських — відзначена течія суспільної думки забарвлена досить помітним великодержавним націоналізмом — з мотивами відновлення великої держави (насамперед, зрозуміло, для східних слов'ян), авторитаризму державного устрою ⁵¹.

6. Сфера поширення. Фактори та аргументи за і проти. Ідеологізовано-міфологізовані погляди такого роду на українську мову поширюються в публікаціях різних україномовних видань, насамперед, зрозуміло, тих, що підкреслено позиціонують себе як патріотичні, — в газетах «Літературна Україна» (орган Спілки письменників України), «Слово Просвіти» (орган т-ва «Просвіта») та в друкованих органах обласних філій цього товариства, «Слово», «Вечірній Київ» (у 1990-х — на початку 2000-х рр. — до того, як ця газета стала органом київської влади), «Українське слово» (орган Конгресу українських націоналістів), у журналах «Український засів» («часопис української інтелігенції») та низці інших ⁵², у більш тематично зорієнтованих і навіть спеціально створюваних з цією метою журналах — «Індо-Європа» (гол. ред. В. Довгич), «Основа» (гол. ред. В. Ілля), «Перехід-IV» (гол. ред. І. Калинець), «Сварог» (гол. ред. Г. Лозко), «Український світ», у досить уже помітній книжковій продукції (Л. Силенко, О. Знойко, О. Братко-Кутинський, В. Довгич, С. Плачинда, Ю. Канигін, Ю. Шилов ⁵³, С. Наливайко, В. Кобилюх, С. Губерначук, І. Калинець та ін.). Не лишилися осторонь цих тенденцій і державні структури нової України. Таке «оновлене» розуміння прадавньої історії української мови та її ролі у ста-

⁵⁰ Форми з початковим *о-* замість *а-* (*орії, Оратта* та ін.) — це нібито українізовані — як фонетично, так і семантично (як наслідок зближення з *орати, орач*, пор. скіфи-*орачі* як праукраїнці) — варіанти відповідних слів.

⁵¹ Див., наприклад: *Клейн Л. С.* Знач. праця. — С. 107–115, 124–127; *Фаликов Б.* Неоязичество // *Новый мир.* — 1999. — № 8. — С. 149, 166–167; *Лозко Г.* Європейський етнорелігійний ренесанс... — С. 143–147. З останніх матеріалів на цю тему див. інформацію про лекцію відомого російського мовознавця академіка РАН А. Залізняка «Про хибну лінгвістику і квазіісторію» з критикою, зокрема, поглядів російського математика академіка РАН А. Фоменка та інтерв'ю А. Залізняка: http://www.gazeta.ru/science/2011/12/02_a_3855010.shtml.

⁵² Так, з останніх публікацій див., наприклад, великі статті С. Плачинди «Що дали світові давні українці» та А. Кіндратенка, д-ра фіз.-мат. наук, «Гомін украдених століть» — про українське походження гунів і тотожність імен Аттила — Гатилю (*Літ. Україна*, 9.07.2009), статтю проф. В. Бебика «Скіфо-трипільська імперія теукрів» (в органі Верховної Ради України «Голос України», 7.10.2009, з продовженням у наступних номерах), де, зокрема, відзначається, що «останнім часом під тиском нових історичних фактів і знахідок все менш переконливим стає міф про культурно-історичну першість греко-римської цивілізації» і вже доведено факт того, що найстарішою цивілізацією планети є «трипільсько-арійська».

⁵³ Праці двох останніх авторів видаються й перевидуються мало не щороку російською та українською мовами (див., зокрема: *Каныгин Ю. М.* Путь ариев : Украина в духовной истории человечества. — К., 1995. — 256 с.; *Шилов Ю. А.* Прародина ариев : История, обряды, мифы. — К., 1995. — 744 с.; *Шилов Ю. О.* Праслов'янська Аратта. — К., 2003. — 93 с.).

новленні інших мов світу на початку 90-х років стало певною мірою впроваджуватися і в навчальну діяльність середньої, а згодом і вищої школи. Підручникам і посібникам з історії України, українознавства та інших гуманітарних дисциплін, що містять положення про прямий зв'язок української мови і санскриту та про трипільців як праукраїнців, надається гриф Міністерства освіти. До шкільної програми 9 класу введено «Велесову книгу». Відзначені погляди поширюються на державних радіоканалах, де, зокрема, в середині 90-х років читалися розділи з книжок О. Братка-Кутинського «Феномен України», Ю. Канигіна «Шлях аріїв» та ін. Деякі книжки такого змісту друкуються за державними програмами випуску соціально значущих видань і безоплатно передаються до бібліотек державних закладів (наприклад, зазначена праця О. Знойка, праця В. Яновича⁵⁴). «Трипільська» версія стала посідати помітне місце також у творенні української національної і державної ідеї, особливо під час президентства В. Ющенка. Створено методичні розробки про вивчення образу Берегині в українській історії; «тріумфальна хода» слова *берегиня* — уже як метафори на основі «відродженого» значення теоніма — в значенні «жінка, яка охороняє, піклується про когось або щось» (насамперед, природно, про українських жінок) відбувалася в нас на очах. Література такого змісту представлена, зокрема, на книжкових рундуках на центральному київському майдані Незалежності, де з нею мають можливість ознайомитися численні туристи, іноземці.

Коло загальних чинників і конкретніших причин такого спалаху зацікавлення прадавньою етномовною історією українського народу можна визначити загалом так.

В основі формування загального комплексу української етнічної і мовної самосвідомості, як і взагалі самосвідомості бездержавних протягом значної частини своєї історії етносів, лежить насамперед ідеологія національного самоствердження в умовах постійного оточення різних історично успішніших народів з їхньою не тільки територіальною, а й духовною і мовною експансією щодо України та українців. Як емоційна (в одних суспільно-культурних колах) і / або інтелектуально продумана (в інших колах) реакція на таку експансію формувалися не тільки суто побутове розуміння і не тільки власне наукове бачення національної етномовної проблематики, а й широкий спектр різного роду паранаукових уявлень та інтерпретацій, який ґрунтується на різноманітних неперевіраних або по-іншому сприйнятих твердженнях авторів минулого, на численних припущеннях, здогадах, домислах і прямих вимислах ентузіастів. Дослідники сучасних процесів в українській духовності у зв'язку з цим відзначають, зокрема:

«Нашими постійними супутниками (...) часом стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхненний гіперболізм — не лише як рудимент міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу меншовартості. Стало не те що модою, а пошестю шукати — добре б шукати, а то: впевнено знаходити! — коріння сучасних українців у всіх найдревніших вогнищах цивілізації, а дехто годен і Адама та Єву оголосити українцями. Добра й потрібна річ — увага до української поганської (дохристиянської) релігії та міфології, але дехто ладен риторично вивищувати її над міфологією античного світу (...) Конче необхідно повернути Україні імена великих діячів, митців та вчених, "привласнених" іншими культурами, — і тут ми майже нічого ще не зробили, — зате на цьому фоні безмовності серйозної науки процвітає любительство, втішні для патріотичної душі чутки про те, що мало не всі великі люди світу, від міфічного Геракла до історичного Гарібальді, були українського походження»⁵⁵;

⁵⁴ Янович В. Спадщина тисячоліть. — К., 2008. — 448 с. (зокрема, з етимологіями на зразок *скіфи* [скити] — *скитальці*, *рахман* — у Середній Азії, де корінь *ман* «людина»).

⁵⁵ Дзюба І. Україна і світ // *Quo vadis, Україно?* : Матеріали третьої сесії Міжнар. шк. україністики. — О., 1992. — С. 34.

«Українська націоналістична міфологія формувалася (...) як відповідь на міфологію імперського домінування, міфологію культурної, мовної та всякої іншої зверхності Центру над периферією, метрополії над колонією. (...) Так, відповіддю на офіційне ототожнення Давньої Русі й новочасної Росії стало ототожнення Київської Русі з Україною; відповіддю на офіційне ігнорування українського етносу як досить пізнього й вельми сумнівного утворення стало поширення української етнічності не лише на стародавніх русичів, а й на скіфів, сарматів, кіммерійців і навіть загадкових трипільців, що жили на території сучасної України 30 тисяч років тому. Офіційно “неіснуючу” (або “безперспективну”) українську мову націоналістична міфологія так само проголосила найбагатшою, “найспівучішою” і, звісно, архідревньою, — мовою, з якої виводяться ледь не всі інші індоєвропейські мови»⁵⁶.

Основною метою звернення до відзначених аспектів етномовної історії українського народу для відповідної частини кіл української національної орієнтації є насамперед, зрозуміло, ідеологічна настанова виховувати серед одних і зміцнювати серед інших верств суспільства почуття українського патріотизму, національної гордості — настанова, яка з огляду як на явно незадовільний сучасний національний «рейтинг» ідеї українства, так і на відому «офіційну» історію українського народу (історію, що знала й багато славних сторінок, однак переважно давала недостатньо шансів на його реалізацію як успішної державної нації) стала залучати до свого арсеналу і розвивати, стимулювати, зокрема, й ідею наявності його «золотого віку» в його праісторії («ми, українці, є першонацією і першодержавою»: С. Плачинда. — Літ. Україна, 26.01.2006)⁵⁷. Як стверджується, наприклад, у редакційній анотації до відзначеного трактату О. Братка-Кутинського, ця ідея «може лягти наріжним каменем у створення нової ідеології Української держави, житиме і підтримуватиме невмирущість української ідеї» (с. 2).

Активність цих кіл українського суспільства щодо готовності відповідного трактування та поширення ідей і постулатів «справжньої» історії українського народу та його мови посилюється також їхньою недовірою до пояснень «офіційної» науки, яка, на їхню думку, ніяк не може або й не хоче визволитися від усталених стереотипів радянської ідеології і продовжує схилитися перед думкою «старшого брата». Наприклад:

«Нам треба (...) починати з відбудови знищеної царизмом та більшовизмом національної гідності та гордості. Чесно й правдиво сказати нашим людям, що вони не хохли і не малороси, ніколи не ходили в “менших братах” ані росіян, ані поляків. Витоки історії українського народу не в XV столітті, як це прагнули доказати нам і світові більшовицькі псевдоісторики, і навіть не в часах Київської Русі. Вони сягають кількох тисячоліть. Про це знає цілий світ, лише не ми, українці. Нам не вільно було знати, що ми прямі нащадки легендарних аріїв, які звідси (...) понесли в Європу, Азію та Африку світло Добра, Правди, Справедливості, Освіти, Науки. (...) Нам не вільно було знати, що (...) українській мові (...) не кілька сотень, а щонайменше п'ять тисяч років. Українська мова була державною і за часів грізного володаря київсько-гунської держави Атилли (...)» (М. Литвин. Своя хата чи соціалістично-комуністична комуналка. — Слово Просвіти, 1997, ч. 2); «Чому ми на кожному кроці не кричимо, що наша мова сягає санскриту, а трипільська культура вже розвивалася, коли по Європі ще “бігали ма-

⁵⁶ Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 221–222; див. також: Вілсон Е. Зазнач. праця. — С. 44.

⁵⁷ Ця ідея існує вже досить давно, викликаючи захоплення у своїх прихильників і скептицизм та відверте глузування у противників. Так, Остап Вишня у памфлеті 20-х років «Дещо з українознавства» виклав дві «візії» України та її історії — одну з позиції «русотяпів»: «Україною зветься “искони русская земля — Малая Русь, где все обильем дышет”(…)», другу — «для пирих українців»: «Ненька-Україна — це держава від Біскайського моря і до пустелі Гобі або Шамо. Заснувалася вона ще за 5000 років до створення автокефальним Богом світу. Першу людину звали Остап (...), а його жінку — Чорноброва Галя».

монти”?)» (з добірки листів студентів факультету журналістики Львівського національного університету ім. І. Франка. — Голос України, 5.06.2002).

Якщо одні з подібних поглядів у середовищі ініціаторів і послідовників такої ідеології породжені не тільки, безперечно, цілком благородною метою й щирими патріотичними намірами, а й такою ж широкою наївністю, то інші можуть бути вже свідомо запрограмовані з відповідною настановою, а ще якісь, можливо, викликані насамперед амбітними претензіями авторів, як, наприклад, деякі з неоязичницьких культів (сторонньому спостерігачеві, звичайно, важко визначити в кожному конкретному випадку ту чи іншу з відзначених причин). У середовищі цілком свідомих представників цієї ідеології висловлюється також думка, що на складному шляху консолідації української нації та формування в масовій свідомості української національної ідеї існує пряма потреба в цілеспрямованій самоіфологізації.

Ось, наприклад, хід міркувань Івана Білика — автора напумілого ще в радянський час і тоді ж офіційно забороненого роману «Меч Арєя», звідки масова читацька аудиторія дізналася про те, що гуни були слов'янами і праукраїнцями, а справжнім ім'ям Аттіли було *Богдан Гатило*, який, хоча й критикує «крайнощі», характерні, на його думку, для сучасного спалаху такого роду історичних пошуків («Небезпечно і те, що в історичну тему почали пробиратися не фахівці, а ремісники. Доходить іноді до абсурду: дехто намагається, наприклад, переконати, що *Троя* — це наше українське місто, яке пішло від слів *три*, *трійця*, а цар *Пріам* — це спотворений український *Купріян*»), загалом, однак, убачає пряму доцільність у «перегинанні палиці» в протилежний бік: «— Пригадуєш старий анекдот про те, що Росія — батьківщина слонів? Чи не йдемо ми до того, що незабаром оголосимо і Україну батьківщиною слонів і що вся цивілізація почалася від нас? — (...) До всіх перебільшень я ставлюся спокійно. Недавно палиця перегиналася в один бік, і, щоб її виправити, треба перегнути в другий» ([Із інтерв'ю з Іваном Біликом]. — Літ. Україна, 18.04.1996). Такими «державницькими» міркуваннями, очевидно, пояснюється й згода відомих українських політиків, громадських діячів на те, щоб бути авторами передмов до деяких подібних видань⁵⁸.

На позиціях ствердження доцільності подібного ідеологізованого крену в складних пошуках української етнічно-мовної ідентичності й навіть культивування відповідних міфологізованих конструктів перебуває й частина науковців, у тому числі й гуманітаріїв, наприклад: «Гіпотези такого роду заохочують до пошуків історичних витоків народу, до відновлення історичної пам'яті, стимулюють наукові дослідження, не кажучи вже про позбавлення народу від комплексу меншовартості і зміцнення національної гідності. Цілком природно, що вони викликають гнів і обурення тих, хто відмовляє українській мові та її носієві не лише в праві на власну історію, але й у праві на існування. З огляду на це тут краще перебільшення чи навіть помилка, ніж українофобський штамп типу “не було, нема і бути не може”. Тим більше, що, як казав один славний філософ, є речі, в які неможливо повірити, але нема речей, яких не могло б бути»⁵⁹. У дискусіях про справжність / несправжність видань, у яких убачають містифікацію: «Велесової книги», а також менш «розкрученого» трактату подібного змісту, але віднесеного ще до скіфської доби — «Рукопису Войнича», опублікованого Дж. Стойко в США 1978 р. і перевиданого в 90-і ро-

⁵⁸ Див., наприклад, передмову Л. Кравчука до кн.: *Канигін Ю., Ткачук З.* Українська мрія. — К., 1996. — С. 3–5; передмови В. Муляви, П. Мовчана до кн.: *Кобилюх В.* Українські козацькі назви у санскриті. — Л. ; К. ; Донецьк, 2003. — С. 7–25.

⁵⁹ *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація : Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. — 4-е вид., доп. — Дрогобич, 1994. — С. 194. Ці положення викладено в Інтернеті — у матеріалах для готування рефератів з української мови і мовознавства, і їх широко наводять, зокрема, студенти.

ки в Україні заходами В. Довгича під назвами «Послання оріян хозарам» (1996 р.) і «Рукопис Ора» (1998 р.), — апелюють, зокрема, до періоду слов'янського відродження 1-ої пол. XIX ст., коли, наприклад, значний вплив на формування національної свідомості чехів зробили опубліковані В. Ганкою та Й. Ліндою нібито старочеські пам'ятки «Краледвірський рукопис» і «Зеленогірський рукопис», незважаючи на кваліфікацію їх як підробок відомими вченими-славістами (згадують також літературні містифікації Дж. Макферсона, який опублікував у 60-х роках XVIII ст. свої твори як давній героїчний епос під ім'ям легендарного шотландського барда Оссіана)⁶⁰. Справді, не можна заперечити того факту, що під масою та напором такого роду тверджень навіть серед «інтелігентної публіки», зокрема й осіб з вищою гуманітарною освітою, з'явилася певна кількість тих, хто вірить в їхню істинність або принаймні припускає їх можливість (це звичайно люди, позитивно або принаймні лояльно настроєні щодо «української ідеї», які, як це звичайно й буває, не вдумуються в суть пропонованої в цих гіпотезах доказової бази), як це найвиразніше стало помітно на прикладі слова *Берегиня*, а також назви «*Оріана*» (у 90-х роках таку назву дістали одна з новостворених марок коньяку фірми «Таврія» і найбільший в Україні хімічний концерн у м. Калуші Івано-Франківської області — замість попередньої назви «Хлорвініл») — від *Орія(я)на* як нібито прадавньої назви України (нова назва концерну в Калуші — особливо показова ілюстрація тієї різночотї невідповідності, яка може бути між новою романтичною назвою реалії та її старою досить прозаїчною суттю).

Оцінюючи те чи інше з тверджень опонентів «офіційної» науки, не завжди, втім, можна з певністю визначити: це свідоме введення в оману (з «найкращими» намірами) чи звичайна неухважність, наукова несумлінність? Так, приписуючи нашому землякові Платону Лукашевичу думку, що «українська мова — прамова світу», В. Ілля чомусь зовсім не помічає того, що в пропонованому ним творі Лукашевича скрізь говориться тільки про «славянський язык»⁶¹, а в згаданому вище словнику Лукашевича «Мнимый индо-германский мир...» навіть більше того — «славянський язык» у ряді випадків варіюється з «русский язык». Для того, щоб підкріпити популярну у відповідних колах етимологізацію *етруски* — «ето руси (руські)», посилаються навіть на ті джерела, де про це говориться тільки іронічно, — наприклад, на відомого радянського популяризатора науки О. Кондратова⁶², який у розділі «Этрусский — это русский» нібито «доводить слов'янське походження цього народу»⁶³. Насправді ж у цьому розділі йдеться про безуспішні спроби О. Черткова (його «тлумачення мають вигляд цілковито гумористичних, пародійних») у середині XIX ст. розв'язати загадку цієї мови за допомогою «слов'янського ключа», як і про спроби зробити це, звертаючись до лексики італійської та албанської мов.

Готовність багатьох українських ЗМІ поміщати на своїх сторінках подібні «пошукові» матеріали, а також численні читацькі листи на їх підтримку, готовність державних органів інформації та освіти санкціонувати й масово впроваджувати такі погляди у свідомість населення і в навчальний процес, готовність викладачів соціально-гуманітарних дисциплін оцінювати на «відмінно» «скача-

⁶⁰ Див., наприклад: Жулинський М. Нація. Культура. Література : Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. — К., 2010. — С. 28.

⁶¹ Лукашевич П. Коренеслів грецької мови // Основа. — 1996. — № 9. — С. 104–114 (з передмовою В. Іллі).

⁶² Кондратов А. М. Этруски — загадка номер один. — М., 1977. — С. 33–41.

⁶³ Федоренко Д. Т. Писемність давніх цивілізацій... — С. 65.

ні» з Інтернету реферати студентів з відзначеними мотивами, безперечно, не завжди й необов'язково слід розцінювати як їхню [повну] згоду з такого роду версіями. Часто це звичайне бажання не діяти врозріз з певними домінантними тенденціями в суспільстві або й у державній ідеології (в міру, звичайно, правильного чи хибного розуміння цими людьми таких тенденцій), що насамперед можна припустити щодо психології тих поколінь, які духовно й морально сформувалися ще в радянський час. Але в будь-якому разі це нерідко сприймається як ще один тест на український патріотизм⁶⁴.

Однак у колах української національної орієнтації, але вже з боку осіб з тверезішими поглядами на дійсність, які не поділяють такого захоплення пошуками у праісторії українського сліду, висловлюється й версія, що частина подібного роду «гіпотез», як і відповідна підтримка в їх поширенні у навчальному процесі, друкованій продукції, радіо- і телебаченні, можуть виходити вже, навпаки, з певних кіл зовсім не проукраїнської політичної та культурно-мовної орієнтації, зацікавлених у компрометуванні «української ідеї» (як, наприклад, серія «галицьких» анекдотів з їхнім героєм — кровожерливим «вуйком», який «потопив би москалів у жидівській крові»).

У середовищі української культурної (насамперед у тих колах, що стоять на ліберальних, «європейських», позиціях) і тим більше наукової інтелігенції⁶⁵ такого роду «пошукова» діяльність, спрямована на міфологізацію історії, сприймається переважно або з іронією, або відверто критично⁶⁶. Так, Центр соціогуманітарних досліджень ім. В. Липинського 2008 р. провів круглий стіл (з участю відомих істориків і мовознавців) і опублікував збірник статей (з епіграфом «Поєднаємо патріотизм зі здоровим глуздом!»), присвячений критичному висвітленню «псевдонаукових та псевдопатріотичних теорій» походження українського етносу, у передмові до якого, зокрема, говориться: «Протягом останніх років у нашому медіа-просторі неабияке поширення здобули псевдонаукові теорії походження українців, автори яких гріють руки на щирому патріотизмі

⁶⁴ Пор., наприклад: «На хвилі емоційного патріотизму відбувається зниження і без того низького інтелектуального рівня і критицизму. Власне, критицизм, упродовж 70 років витравлюваний більшовизмом, уже потрапляє під гостру моральну заборону і в деяких “демократичних” колах, коли йдеться про національні і патріотичні міфи. Можливо, ці міфи не такі небезпечні, як міфи офіційної ідеології (радянського часу. — О. Т.), але безкритичність до них може створити загрозу нової тоталітаризації політичного і духовного життя» (Дзюба І. Зазнач. праця. — С. 27); «Кричуща невирішеність національно-культурних проблем змушує об'єднуватися навколо відповідних вимог людей, в усьому іншому нерідко цілком відмінних один від одного. Причому, як завжди у випадках масовості, вирівнювання йде за найнижчим рівнем. От і процвітають серед частини патріотів міфи, заперечувати які невільно: впишуть у антипатріоти. Міф про добіліїну давність української мови, про Україну як праколицю світової цивілізації, про безумовну вищість європейців-українців над утробіномонголоазиатами-росіянами, про трипільців як безпосередніх етнічних предків українців, намагаються канонізувати РунВіру й “Велесову книгу”» (Дзюба І. Україна у пошуках нової ідентичності. — К., 2006. — С. 741–742).

⁶⁵ Див., наприклад, матеріали з цього питання: Дух і літера. — 1998. — № 3–4. — С. 45–229 (матеріали міжнародної конференції «Міфи сучасної України»); Українська історична дидактика. — К., 2000.

⁶⁶ Пор., однак, значно песимістичніші оцінки сприйняття суспільством цього явища: «(...) абсурдні ідеї, висловлені аматорами на кшталт Плачинди або археологами (...) на зразок Шилова, були зустрінуті з таким ентузіазмом інтелігентною спільнотою України — письменниками, журналістами, учителями. А це показує, яким був рівень освіти цього середнього прошарку інтелігенції в Україні. Рівень, гідний Плачинди (...)»; щодо введення до шкільної програми «Велесової книги»: «І це такого масштабу скандал, який показує, хто сидить у Міністерстві освіти» (Яковенко Н. [Виступ в обговоренні] // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К., 2008. — С. 30–31).

наших громадян. (...) Наслідком цього стала дискредитація українських науковців в очах їхніх колег з інших країн, падіння репутації української науки взагалі, а виклад історії України у шкільних підручниках став посміховиськом»⁶⁷.

Створюються пародійні містифікації такого роду «відкриттів» — наприклад: «Політична думка Трипілля та сучасність (історіософські гіпотези з неусталеного українознавства)» О. Білого, С. Макеева, О. Шарварка (журн. «Політична думка», 2000, № 1, с. 110–124), деякі з них можуть сприйматися, очевидно, цілком серйозно. Так, Олександр Дубина в публікації «Так хто ж відкрив Америку?» (Українська культура, 1997, № 1, с. 38–39), яка була поміщена редакцією журналу під рубрикою «Цікаво знати», висловивши захоплення з приводу історичних знахідок своїх попередників Л. Силенка, С. Плачинди та ін. (з епітетами «видатний», «славетний», «геніальний»), але водночас і легкий докір їм за обмеженість їхніх пошуків просторами тільки Старого світу, простежує «український слід» в Африці і у відкритті Америки — з виведенням Колумб (у португальському варіанті Колом) від Коломия: *Христофор Коломиєць, Хуан де ла Коса* — від *Іван Козак* і под. (автор потім зізнався в свідомій містифікації — див.: День, 28.01.1997, с. 10).

Ущиплива критика з приводу такого захоплення в певній частині суспільного спектра української національної орієнтації історико-мовною міфотворчістю лунає і з боку певних кіл російської політичної та культурної орієнтації в Україні, як і в самій Росії (хоч, як уже відзначалося вище, подібна хвиля національно-історичного міфотворення захопила й певний сегмент духовного життя сучасного російського суспільства). Наприклад, у новій серії анекдотів: «Питекантроп, как только слез с дерева, сразу же заговорил на украинском»; «Библия по-украински: Степан народыв Гната, Гнат народыв Стецька, Стецько народыв Грицька, а уж тилькы потим Грицько народыв Адама (...)» (журн. «TV-парк», К., 2003, № 11); іронізування з приводу «самого древнего в мире языка»⁶⁸.

Поки що, на жаль, у друкованих ЗМІ, призначених для масового читача, в Інтернеті при обговоренні питань відзначеної тематики переважають, з одного боку, аматорські заполітизовані гіпотези, з другого ж (особливо в Південно-Східному регіоні), — їх пародійні висміювання (в образливій для українців тональності), тоді як розважливий голос ученого-фахівця можна почути рідко⁶⁹.

8. Українська національна і державна самосвідомість, яка утверджується в сучасному світі, безперечно, потребує існування відповідних історичних державо- і мовотворчих міфів, і українці в цьому не єдині в світі. І скільки б науковці і взагалі суспільні кола з «позитивістським» складом мислення та «консервативною» психологією не намагалися спростовувати ту чи іншу з подібних гіпотез і в цілому сам цей «романтичний» шлях утвердження української національної

⁶⁷ Новітні міфи... — С. 7; див. також: *Рябчук М.* Зазнач. праця. — С. 206, 217–222, 233; *Мицик Ю.* Шляхом аріїв чи аріян, або Шляхом науки чи окультизму? // Україна крізь віки. — К., 2000. — С. 52–64; *Лучик В.* Хвороба росту, або Звідки ми і наша мова // День. — 2007. — 16 і 23 бер.; *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова // День. — 2011. — 20 трав.

⁶⁸ Повідомляючи про зустріч президента Російської Федерації з провідними російськими істориками з метою «сформулювати нову національну ідею», журналіст схвалює те, що влада шукає при цьому опору в серйозному академізмі й не пропонує російським ученим «уподібнитися до авторів деяких українських підручників історії, які відпускають своїх предків-запорожців на службі в єгипетських фараонів» (*Уткин А.* Переписать историю // Версия. — М., 2002, 8–14.01) (таких підручників, звичайно, не існує).

⁶⁹ Пор., наприклад: *Сквирська В.* «Мова — зброя політики», або Про мовні проблеми у пострадянській Одесі // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації. — 2-е вид. — К., 2010. — С. 183–185.

ідеї, такі погляди ширитимуться й далі. Тому, зокрема, за таким параметром соціолінгвістичної класифікації мов, як: «Чи заклопотаний мовний колектив тим, щоб знайти для своєї мови “респектабельних” предків у далекому минулому?»⁷⁰, українська мова ще тривалий час перебуватиме серед таких мов. Однак у сучасному нормальному соціально й духовно структурованому суспільстві подібні ідеї мають займати, звичайно, лише одну з ніш масової свідомості, причому не домінантну й тим більше без претендування як на науковість, так і на монопольне вираження українського патріотизму. Не може не вражати та легкість, з якою множаться такі ідеї⁷¹ (незважаючи на легкість, з якою представники інших галузей знань з вищою освітою, цілковито не довіряючи «офіційній» науці, втручаються в сфери історії, археології, етнології, мовознавства, не хочеться, однак, сумніватися щодо їхньої наукової сумлінності у власних галузях занять), і категоричність суджень на захист цих побудов, як і надзвичайна довірливість масової аудиторії, для якої вони призначаються. Наукова доказовість підміняється ідеологічними догматами на зразок релігійних. Апелювання до романтичного ХІХ століття в умовах сучасного інформаційного суспільства та достатньої освіченості населення також є малопереконливим. Розчарування суспільства, яке приходить на зміну подібним національним «зачаруванням», буває дуже гірким. Причому якщо власне історичні міфологізовані побудови — як явища загальніші за свою сутність — і засвоюються масовою свідомістю порівняно легше, і спростовувати їх буває складніше, то історико-мовні міфи, які неминуче повинні спиратися на конкретні мовні факти, мають набагато більше шансів наражатися на критичне сприйняття, а тлумачення цих фактів у дусі «народної етимології» — на відверте глузування. Оприлюднення їх мало б обмежуватися відповідними спеціалізованими виданнями, художньою творчістю, а в навчальних програмах мають подаватися, звичайно, вже більш або менш установлені положення.

О. О. TARANENKO

THE PHENOMENON OF LINGUO-HISTORICAL MYTH CREATION IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

The article deals with the tendencies to creation of historical and linguistic mythology in certain circles of the contemporary Ukrainian society. These tendencies are directed at searching «the Golden Age» of Ukrainian in the hoary prehistoric past. Three main directions are shown in such search: positioning Ukrainian as one of the most ancient world languages, neo-paganism, and emphasis on «positive evaluation» of the inner form of Ukrainian.

Key words: history of Ukrainian, historical and linguistic myths, «the Golden Age» of the Ukrainian language.

⁷⁰ Див., зокрема: Белл Р. Т. Соціолінгвістика. — М., 1980. — С. 199.

⁷¹ Так, назвавши свою замітку «Чи був Христос поліщуком?», журналіст популярної свого часу газети хоча й не дає прямої ствердної відповіді, але всім ходом своїх умовиводів «з точки зору історичної фонетики» фактично підводить читачів до такого висновку: назва народу *пеласгіє* походить від *поліски*, тобто жителі Полісся, теперішні поліщуки, і, вивівши таким чином досі невідомий український етимон, автор кладе його в основу й назви *філістимляни*: *поліск* → *філіст*, а від останнього — й назви їхньої землі, яку він іменує вже подвійно *Палестина-Поліщина* (М. Цівірко. — Веч. Київ, 10.08.1999). Якщо автори різних версій «неофіційної» праукраїнської історії говорять про можливе українське коріння (з Галичини-Галілеї, Лемківщини, Полісся) й, отже, українську як рідну мову Ісуса Христа (Ю. Канигін, Б. Чепурко, М. Ткач, М. Цівірко та ін.), то деякі російські аматори — як росіянина (наприклад, В. Кандиба).

O LOGICE I JĘZYKU NATURALNYM

Zakończona została edycja wielotomowej *Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej* (GKBP), na którą składa się 12 monografii, oraz *Polsko-bułgarskiej gramatyki konfrontatywnej* (Synteza GKBP). GKBP i Synteza — to gramatyka konfrontatywna, opracowana na podstawie teorii logicznych. Teorie logiki matematycznej doskonale spełniają się w języku naturalnym, co pokazuje nasze rozumienie semantycznej kategorii określoności / nieokreśloności jako systemu pojęć kwantyfikacji zakresowej. Język naturalny uzupełnia i modyfikuje teorie logiczne. Na przykład (1) rozumienie kategorii określoności / nieokreśloności jako kategorii zdania, a nie tylko dotyczącej frazy nominalnej, wynika z materiału językowego, zwłaszcza w językach rodzajnikowych. Kwantyfikacja predykatu w tych językach staje się koniecznością interpretacyjną. (2) Także wprowadzenie pojęć silnego i słabego znaczenia kwantyfikacyjnego jest umotywowane chociażby na poziomie frazy nominalnej rozgraniczeniem znaczeń takich wyrażen jak pol. *pewien x, jakiś x* / bułg. *njakoj x, njakakiv x* oraz na poziomie frazy werbalnej rozumieniem dwuznaczności wyrażen kwantyfikacyjnych typu bułg. *vinagi, ponjakoga* / pol. *zawsze, czasami* . (3) Potraktowanie kategorii określoności / nieokreśloności jako kategorii zdania rozszerza rozumienie pojęcia niedopowiedzenia kwantyfikacji także na frazę werbalną, podczas gdy u Ajdukiewicza łączy się ono tylko z frazą nominalną. (4) Podobnie nazwa własna w języku naturalnym nie jest nazwą jednostkową, tak jak w logice matematycznej, i dodatkowo wymaga jednostkowej kwantyfikacji w języku naturalnym. (5) Opis sieciowy czasu w języku naturalnym jest pierwszą tego typu próbą w literaturze przedmiotu. Podstawowymi jednostkami czasu są stany i zdarzenia. W obecnym artykule podkreślam fakt, że kwantyfikacja stanów i zdarzeń, rozumianych tak jak w teorii sieci Petriego, ujawnia zależność między znaczeniem aspektowym i temporalnym verbum i dowodzi zbędności odrębnego traktowania informacji o czasie i aspekcie.

Słowa kluczowe: kwantyfikacja zakresowa, określoność / nieokreśloność, silne i słabe znaczenie kwantyfikacyjne, niedopowiedzenie kwantyfikacji, kwantyfikacja stanu i aspekt niedokonany, kwantyfikacja zdarzenia i aspekt dokonany, sieciowy opis czasu, sieci Petriego.

0. GKBP. Zakończona została edycja wielotomowej *Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej* (GKBP; razem 12 monografii) oraz *Polsko-bułgarskiej gramatyki konfrontatywnej* (Synteza GKBP; 1 monografia)¹. Sam tytuł syntezy gramatyki nie jest pomyłką. Ma on na celu podkreślenie faktu, że języki polski i bułgarski zostały potraktowane równorzędnie. Nie byłoby to możliwe przy zastosowaniu tradycyjnej konfrontacji językowej, w której są opisywane fakty obcego języka za pomocą języka rodzimego. Doświadczenie autorów Projektu² wskazywało na to, że opis konfrontatywny z kierunkiem od formy do treści nie byłby w pełni wartościowy, ponieważ sprowadzałby się do opisu jednego języka za pomocą drugiego. Tak opracowano większość znanych gramatyk konfrontatywnych. Jednak bez stworzenia semantycznego języka-pośrednika nie można równorzędnie traktować zestawiane języki. Jego stworzenie było novum w literaturze przedmiotu.

¹ Koseska-Toszeva V., Korytkowska M., Roszko R. *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. — Warszawa, 2007.

² Projekt gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej i serbsko-chorwacko-polskiej. Wstęp // *Studia polsko-południowosłowiańskie* // K. Polański (red.). — Wrocław, 1984.

0.1. W latach 1976–1981 zespół dawnej Pracowni Języków Południowosłowiańskich Instytutu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk opracował pierwszy w świecie Projekt (w owym czasie nie tylko dla języków słowiańskich) semantycznej gramatyki konfrontatywnej oparty o studia logiczno-semantyczne dotyczące zestawianych języków słowiańskich³.

0.2. O teoretycznych badaniach konfrontatywnych mówimy w przypadku, gdy dotyczą one uniwersaliów językowych, gdy posługują się metodami badania językowego, zmierzającymi do wyodrębnienia w sposób równorzędny z języków tego, co jest dla nich wspólne lub różne. Pod względem wykorzystywanych metod badawczych, a także stosowania ujęcia synchronicznego, teoretyczne badania konfrontatywne są zbliżone do badań typologicznych, lecz różnią się od nich celem opisu: badania typologiczne prowadzą do klasyfikacji języków, natomiast badania konfrontatywne — do analizy systemowej zestawianych języków.

1. Język-pośrednik i słowniki terminologiczne. Rozgraniczenie badań teoretycznych od stosowanych badań konfrontatywnych łączy się z pojęciem języka-pośrednika, kluczowego problemu dla teoretycznych badań konfrontatywnych. Pamiętamy wtargnięcie za Chomskim w latach 70. XX w. teorii gramatyki generatywno-transformacyjnej i krytykę, jakiej przedstawiciele tejże gramatyki nie szczędzili badaniom konfrontatywnym, zarzucając im przede wszystkim *brak kryteriów dla podstaw analizy konfrontatywnej, czyli brak języka-pośrednika (tertium comparationis)*. Ta krytyka pozytywnie wpłynęła na rozwój teoretycznych badań konfrontatywnych. Jednak opracowanie takiego tertium comparationis nie było zadaniem łatwym⁴).

1.1. Proces tworzenia semantycznego języka-pośrednika można przedstawić w kilku etapach: 1) wybór semantycznej uniwersalnej kategorii językowej, np. określoności / nieokreśloności, czasu, komunikanta, semantycznego przypadku, etc.; 2) wybór teorii logiczno-semantycznej, za pomocą której tworzymy system pojęć języka-pośrednika, np. kwantyfikacji logicznej, sieciowego opisu czasu w języku naturalnym, teorii logicznych struktur predykatowo-argumentowych, itd.; 3) definiowanie pojęć zgodnie z wybraną teorią, por. niżej. Stworzenie słownika terminologicznego z wyjściem od semantycznego języka-pośrednika.

Wybór semantycznych kategorii językowych powinien być koniecznie uwzględniać specyfikę języków słowiańskich. Przykładowo znana i popularna w lingwistyce logiczno-semantyczna teoria Reichenbacha, opisująca czas w języku naturalnym, nie uwzględnia rozgraniczenia znaczeń czasu i aspektu, a bez tego opis znaczeń w każdym z języków słowiańskich jest niekompletny i fałszywy.

Jak nam się wydaje, język-pośrednik powinien powstawać na bazie teorii niewywołujących sprzeczności. Dla przykładu, przy tworzeniu podstawowych jednostek semantycznych, służących w języku-pośredniku do opisu językowej kategorii określoności / nieokreśloności, można zastosować teorię referencji, ale też teorię deskrypcji określonej i kwantyfikacji. Jednoczesne zastosowanie obu teorii nie było wskazane, ponieważ prowadziło do wewnętrznych sprzeczności w systemie pojęć języka-pośrednika. Jest to dostrzegalne w pracach, nierozgraniczających przykładowo tu wybranych pojęć, takich jak referencja i deskrypcja określona. Już na podstawie 2. tomu Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej⁵ przekonaliśmy

³ Ibid.

⁴ Koseska-Toszeva V., Korytkowska M., Roszko R. Op. cit.

⁵ Косеска-Тошева В., Гарзов Г. Семантичната категория определеност / неопределеност // Българско-полска съпоставителна граматика. — София, 1990. — Т. 2.

się, że opis obierający za punkt wyjścia bułgarskie formalne środki językowe jest całkowicie odmienny od opisu ukierunkowanego od polskich formalnych środków językowych. Decyduje o tym chociażby bardziej rozbudowana morfologiczna płaszczyzna środków, wyrażających pojęcia określoności i nieokreśloności w języku bułgarskim w zestawieniu z językiem polskim, zob. też ⁶. Dlatego m. in. dużym błędem metodologicznym byłoby zastąpienie języka-pośrednika jednym z konfrontowanych języków wraz z jego metajęzykiem, tak właśnie ta kwestia jest ujmowana w większości znanych nam prac, w których opis języka idzie w kierunku od formy do treści.

1.2. Wielu językoznawców uważa, że logika matematyczna i jej teorie niewiele mają wspólnego z językiem naturalnym. Jednak są lingwiści, zdaniem których nie można zajmować się współczesną semantyką i językiem naturalnym bez aparatu i teorii logiki matematycznej. Relacja logika i język jest interesująca, chociażby dlatego, że nie tylko logiczne teorie przydają się do opisu semantyki języka naturalnego, ale też materiał z języka naturalnego uzupełnia i modyfikuje niektóre z teorii logicznych. Kiedy 2. tom GKBP ⁷ został oddany do druku, trwała zażarta dyskusja, czy logiczna kwantyfikacja może tłumaczyć użycie rodzajnika określonego, czy jego brak ⁸. Spierano się głównie o to, czy w ogóle można mówić o zjawisku kwantyfikacji w języku naturalnym. Dzisiaj teoretyczny prąd badań nad kwantyfikacją w języku naturalnym ma rozstrzygać, która z teorii logicznych kwantyfikacji jest bardziej przydatna do opisu zjawisk języka naturalnego: tradycyjna fregowska czy niefregowska ⁹.

1.3. Jako redaktor naukowy GKBP nieraz byłam zmuszona do akceptacji opinii naukowych moich współautorów, z którymi nie do końca się zgadzałam. Jak wiadomo, być współautorem jest o wiele trudniej, aniżeli być samodzielnym autorem monografii naukowej. W obecnej pracy zatrzymam się na własnym autorskim stanowisku, dotyczącym semantycznej kategorii określoności / nieokreśloności i jej związku z logiczną kwantyfikacją oraz na opisie zagadnień temporalno-aspektualnych za pomocą matematycznej teorii zwanej sieciami Petriego.

2. Podstawowe pojęcia związane z kwantyfikacją logiczną. Wykorzystując ogólnie przyjęte definicje kwantyfikatorów logicznych i jota-operatora posługuję się tu trzema podstawowymi pojęciami, na znaczenie których składają się językowe wykładniki kwantyfikacji logicznej ¹⁰ i deskrypcji określonej ¹¹. Kwantyfikacja wyrażań z języka naturalnego może dotyczyć nazw (logika pierwszego rzędu), ale też predykatów (logika drugiego rzędu). Kwantyfikator przekształca predykat logiczny w zdanie logiczne, więc w żadnym razie nie można utożsamiać predykatu z kwantyfikacją, a tak dzieje się w niektórych pracach językoznawczych. Przez *egzystencjalność* rozumiem tu wyrażenia o postaci $(\exists x)P(x)$ poprzedzające predykat, tzn. funkcję zdaniową P (dalej P), w strukturze semantyczno-logicznej zdania odczytywanego za pomocą zwrotów «istnieje takie x , że», «dla pewnego x ». Przez

⁶ Koseska-Toszeva V., Mazurkiewicz A. Net Representation of Sentences in Natural Languages // Lecture Notes in Computer Science 340. Advances in Petri Nets. Springer-Verlag.— 1988.— P. 249–266.

⁷ Косеска-Тошева В., Гаргов Г. Знач. пр. пр.

⁸ Por.: Koseska-Toszeva V. Semantyczne aspekty kategorii określoności-nieokreśloności (na materiale z języka bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego). — Wrocław, 1982; Косеска-Тошева В., Гаргов Г. Знач. пр. пр.

⁹ Por.: Desclés J. P. Quantification, types, preuves et logique combinatoire // Études Cognitives.— 1999.— Vol. 3.— P. 13–82.

¹⁰ Rasiowa H. Wstęp do matematyki współczesnej.— Warszawa, 1975.— S. 211–255.

¹¹ Russell B. Denotowanie. Deskrypcje // Logika i język.— Warszawa, 1967.— S. 259–293; por.: Koseska-Toszeva V. Semantyczne aspekty kategorii...

ogólność rozumiem wyrażenia o postaci $(\exists x)P(x)$ poprzedzające predykat P w strukturze semantyczno-logicznej zdania. Przez *jednostkowość* natomiast rozumiem wyrażenie o postaci $(\exists x)P(x)$, zakładające, że dana funkcja zdaniowa (P) jest spełniona bądź przez dokładnie jeden element rozważanego uniwersum, bądź też przez jeden jedyny zbiór elementów. Tak jak przyjęło się już w literaturze logicznej, jota-operatora traktuję tu jako kwantyfikator jednostkowy. «Metoda kwantyfikacji», rozumiana jak wyżej, nie jest «zabiegiem syntaktycznym» przekształcającym funkcję zdaniową w zdanie. Jest mechanizmem ujawniającym semantyczny związek między skwantyfikowanym przedmiotem czy zbiorem a prawdziwościowym sposobem tworzenia zdań, np. zbiór $(\exists X)$, jest istotą dwunogą bezpiórą jest jedynym zbiorem spełniającym predykat $P(X)$, gdzie $P(X)$ znaczy 'X jest zbiorem wszystkich ludzi'. Każda kwantyfikacja zmniejsza liczbę zmiennych (wolnych) predykatu kwantyfikowanego. Wydaje się naturalne zaliczenie do kwantyfikacji podstawiania jednostkowego przedmiotu na pewną zmienną predykatu, gdyż zabieg ten również zmniejsza liczbę zmiennych wolnych. W ten sposób potraktowano jota-operator w pracach Barwise'a i Coopera¹², których model kwantyfikacyjny dotyczy tylko frazy nominalnej oraz w Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej, t. 2¹³, gdzie model dotyczy także frazy werbalnej i całego zdania. O tym, że kategoria określoności / nieokreśloności nie jest kategorią frazy nominalnej, jak uważano w literaturze przedmiotu, lecz jest kategorią zdania, udowodniono po raz pierwszy w naszej pracy¹⁴.

2.1. W każdym ze znanych mi języków poważną trudność stanowi rozumienie wyrażen kwantyfikacyjnych. Niektóre wyrażenia mogą występować nawet w homonimicznych znaczeniach tzn. takich, w jakich ich wartość kwantyfikacyjna ulega zasadniczej zmianie w zależności od sytuacji językowej, w której one występują. Dla przykładu wyrażenie «jeden taki, że P » jest wyrażeniem jednostkowym w kontekście, z którego wynika, że predykat P jest spełniony tylko dla jednego jedyne go przedmiotu. Wówczas wyrażenie to możemy zapisać jako wyrażenie z jota-operatorem, tzn. jako $(\exists x)P(x)$. Por.:

*V negovija klas samo edin (edin) uchenik ne izdyrzhia izpita.
W jego klasie tylko jeden (jeden) uczeń nie zdał matury.*

Wyrażenie «jeden taki, że P » może być rozumiane w odmiennym od powyższego kontekście też jako wyrażenie egzystencjalne, tzn. jako «istnieje pewien przedmiot taki, że P », czy jako «jakiś przedmiot spełniający P » lub «jest przynajmniej jeden przedmiot taki, że P ». Wówczas powyższe wyrażenie możemy sformalizować w postaci $(\exists x)P(x)$. Por.:

*Edna devojka te tyrs'i po telefona.
Pewna dziewczyna telefonowała do ciebie.*

Na podkreślenie zasługuje fakt, że bułgarski *edin* poza tym może wyrażać także kwantyfikację ogólną: *Edin myzh i na 80 godini mozhe da se ozheni*.

2.2. W języku bułgarskim za najbardziej typowy środek morfologiczny, wyrażający w grupie nomen ogólność i jednostkowość, uważa się rodzajnik. Brak jego, czyli morfologiczne 0, jest znaczący, bo jest wykładnikiem egzystencjalności albo czystej predykcji, a nie kwantyfikacji. Dwuznaczność rodzajnika bułgarskiego jak i omawiane wyżej wyrażenia *každy* i *jeden* stanowią dobrą ilustrację trudności, z

¹² Barwise I., Cooper R. Generalized Quantifiers and Natural Language // Linguistics and Philosophy. — 1981. — N 4. — P. 159–219.

¹³ Косеска-Тошева В., Гарзов Г. Зазнач. прация.

¹⁴ Koseska-Toszewa V. Semantyczne aspekty kategorii...

jakimi styka się badacz tej kategorii przy klasyfikacji kwantyfikacyjnej wyrażen z języka naturalnego. Na odrębne i szczegółowe studia zasługują także różnice w dystrybucji wyrażen kwantyfikacyjnych ogólności czy egzystencjalności i jednostkowości w bułgarskim i polskim, takich jak wyodrębnienie kontekstów dla polskiego *pewien* w porównaniu z *jakiś, jeden* i ich zestawienie z bułgarskim *njakakıv njakoj, edin* oraz z brakiem rodzajnika. Bardzo interesujący jest też przegląd kontekstów występowania polskiego *ktoś, ktokolwiek* i bułgarskiego *njakoj, vse njakoj, koj i da e*; polskiego *od czasu do czasu, czasami, czasem, chwilami* i bułgarskiego *ponjakoga, ot vreme na vreme*. Już bardzo powierzchowne porównanie polskich i bułgarskich leksykalnych wykładników egzystencjalności czasu wskazuje na interesujący fakt, jakim jest duża liczba tych wykładników w polskim w porównaniu z ich odpowiednikami w bułgarskim ¹⁵.

3. Kategoria określoności / nieokreśloności — kategoria zdania. Potraktowanie kategorii określoności jako kategorii zdania i próba uwzględnienia kwantyfikacji także na poziomie frazy werbalnej ułatwia prześledzenie rozwoju znaczeniowego rodzajnika bułgarskiego. Jak już wspomniałam, w języku bułgarskim ta sama forma rodzajnika wyraża zarówno jednostkowość jak i ogólność (czyli odpowiednio: określoność i nieokreśloność). W cytowanej już książce ¹⁶ postawiłam hipotezę dotyczącą rozwoju znaczeniowego rodzajnika bułgarskiego. Moim zdaniem, rodzajnik wyrażał początkowo *jednostkowość elementu (przedmiotu)*, następnie zaczął wyrażać też jednostkowość zbioru, co później na skutek zrównania dwóch zupełnie różnych struktur semantyczno-logicznych tzn. (x) oraz (tX)P(X) doprowadziło do homonimii i wyrażania przez rodzajnik też ogólności, por.:

Deteto e ot klasa na Marija.
‘To dziecko jest z klasy Marii’,

gdzie rodzajnik *-to* wyraża jednostkowość elementu zbioru dzieci.

Chovek-yt e misleshto i razumno syshtestvo.
‘Každy człowiek (i tylko on) jest istotą myślącą i rozsądną’,

gdzie rodzajnik *-yt* wyraża jednostkowość zbioru. (Tylko zbiór ludzi spełnia predykat: *x jest istotą myślącą i rozsądną*). Natomiast w:

Chovek-yt e smyrten.
‘Człowiek jest śmiertelny’ / ‘Každy człowiek jest śmiertelny’,

rodzajnik *-yt* wyraża ogólność.

Nie tylko ta forma bułgarskiego rodzajnika, lecz i pozostałe jego formy mogą wyrażać zarówno jednostkowość jak i ogólność. Podobnie w języku angielskim, francuskim, rumuńskim i albańskim forma rodzajnika może wyrażać zarówno jednostkowość, jak i ogólność. Dowodzi to, że powyższa homonimia ma charakter uniwersalny, a nie typologiczny (np. bałkański). Por. szczegółowo na ten temat ¹⁷.

3.1. Powyższe obserwacje, opierające się przede wszystkim na semantyczno-logicznych aspektach kategorii określoności, zostały potwierdzone przeze mnie w materiałach językowych z Kodeksu Supraskiego ¹⁸, w którym rodzajnik bułgarski nie występuje w strukturach nominalnych skwantyfikowanych ogólnie, ale w wyrażeniach

¹⁵ Koseska-Toszeva B., Гарзов Г. Знач. пр. а. ; Koseska-Toszeva V. Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. — Warszawa, 2006. — T. 7.

¹⁶ Koseska-Toszeva V. Semantyczne aspekty kategorii...

¹⁷ Koseska-Toszeva V. De l'emploi de l'article en langue bulgare, en comparaison avec d'autres langues balcaniques // Studia bałkanistyczne. — Wrocław, 1986. — N 1. — P. 17–25.

¹⁸ Заимов Й. Супрасьлски или Ретков сборник / Увод и комент. на старобългар. текст. — София, 1982. — С. 5–9.

nominalnych skwantyfikowanych jednostkowo, oznaczając spełnienie predykatu bądź przez jeden element zbioru, bądź też przez cały zbiór potraktowany jako jedyny ¹⁹.

4. Słabe i silne znaczenie kwantyfikacyjne. W drugim tomie Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej z Georgiem Gargowem zaproponowaliśmy rozgraniczenie powyższych różnic znaczeniowych w ramach tej samej kwantyfikacji za pomocą etykiety silnego i słabego znaczenia kwantyfikacyjnego wyodrębnionego na podstawie wtórnych własności semantycznych wyrażań.

4.1. O sile znaczenia kwantyfikacyjnego decyduje pozycja kwantyfikatora w semantycznej strukturze zdania (Nie należy mylić z formalną strukturą zdania!) Jeśli kwantyfikator ma najszerszy zasięg w semantycznej strukturze zdania, tzn. jeśli zasięgiem obejmuje pozostałe kwantyfikatory występujące w semantycznej strukturze zdania, mówimy o silnym znaczeniu kwantyfikacyjnym. Jeśli pozycja kwantyfikatora pozostaje w zasięgu pozostałych kwantyfikatorów, znajdujących się w semantycznej strukturze zdania, znaczenie kwantyfikacyjne jest słabe. A więc w zdaniu:

Vsichki bjahme angazhirani v edna (njakakva) rabota, kojato ni otnemashe cjaloto vreme.

Wszyscy byliśmy zaangażowani w pewnej sprawie, która nam zabierała bardzo dużo czasu.

mamy następującą interpretację: 'Istnieje obiekt (pewna praca!), dla którego jest prawdą, że dla jedynego zbioru (my) istniał w przeszłości stan (byliśmy zaangażowani), oraz że dla każdego z nas jest prawdą, że był zaangażowany w ten sam obiekt, tzn. praca była ta sama!' Wyrażenie egzystencjalne *pewna praca / edna rabota* ma najszerszy zasięg kwantyfikacyjny w semantycznej strukturze zdania i obejmuje pozostałe kwantyfikatory, tzn. jednostkowy (my wszyscy) i egzystencjalny (istniał stan «bycia zaangażowanym».) Wyrażenie *pewna praca / edna rabota* ma silne znaczenie egzystencjalne. Natomiast w zdaniu:

Vsichki bjahme angazhirani v edna (njakoj)a rabota, kojato ni otnemashe cjaloto vreme.

Wszyscy byliśmy zaangażowani w (jakiejsz) sprawie, zabierającej nam bardzo dużo czasu.

mamy następującą interpretację: 'Dla jedynego zbioru (my wszyscy) jest prawdą, że istniał stan w przeszłości (byliśmy zaangażowani), i że dla każdego z nas jest prawdą, że istniał obiekt (tu praca!), który nas angażował. Jednak taki obiekt (praca) mógł dla każdego z nas być inny.' W tym przypadku wyrażenie: *edna rabota — njakoj)a rabota / praca — jakaś praca* ma słabe znaczenie egzystencjalne, ponieważ znajduje się w zasięgu kwantyfikatorów jednostkowego (*my wszyscy*) i egzystencjalnego (istniał stan «bycia zaangażowanym»). W pierwszym przypadku najważniejsza dla semantycznej struktury zdania jest informacja o tej jedynej pracy, jaką wszyscy wykonują, w drugim zaś — o tym jedynym zbiorze (*my wszyscy*), wykonującym jakąś pracę. Nie ulega wątpliwości, że rozgraniczenie silnego i słabego znaczenia kwantyfikującego także w stosunku do kwantyfikacji czasu wnosi wiele nowego do interpretacji znaczeń temporalnych zarówno w języku bułgarskim jak i polskim. Przykładowo wybrane tu wyrażenia *ponjakoga / czasem, czasami* są dwuznaczne i mogą mieć w zależności od kontekstu zarówno silne jak i słabe egzystencjalne znaczenie kwantyfikacyjne ²⁰.

5. Kwantyfikacja czasu, aspektu, czy czasu i aspektu? Do postawienia tego pytania skłoniły mnie wieloletnie dyskusje prowadzone na posiedzeniach zespołu polsko-francuskiego zajmującego się problematyką gramatyki kognitywnej. W t. 2. GKBP ²¹ rozpatrywaliśmy kwantyfikację semantycznych kategorii czasu i aspektu bez rozdziału obu kategorii. Pytanie: «Czy możemy mówić o czasie, nie mówiąc

¹⁹ Por.: Koseska-Toszeva V. De l'emploi de l'article...

²⁰ Por.: Koseska-Toševa B., Гаргов Г. Знач. прация.

²¹ Там же.

jednocześnie też o aspekcie?» — jest dla wielu autorów nadal aktualne. Dyskusja wykazuje, że oddzielenie obu kategorii semantycznych jest zabiegiem problematycznym. Informacja o tzw. aspekcie niedokonanym ma związek nie tylko z «rozciągłością», lecz też z «przerywalnością» lub «powtarzalnością» stanów i zdarzeń rozumianych tak, jak w sieciach Petriego²². Zazwyczaj w językach słowiańskich jednorazowość a także jednostkowość są wyrażane przez aspekt dokonany, a w języku bułgarskim również przez formę aorystu od czasowników dokonanych i sporadycznie przez formę imperfectum od czasowników dokonanych. Natomiast ogólność i egzystencjalność wyrażana jest przez aspekt niedokonany verbum, a w bułgarskim także przez formę imperfectum od czasowników niedokonanych i nawet przez formę aorystu od czasowników niedokonanych. «Powtarzalność» cechuje nie tylko informację o czasie, ale też o aspekcie i w tym przypadku rozdzielenie obu kategorii, jeżeli byłoby możliwe, byłoby bardzo sztuczne.

5.1. W literaturze językoznawczej morfologiczne środki wyrażania kategorii określoności w grupie werbalnej w obu językach były dostrzegane rzadko²³. Na poziomie frazy werbalnej kwantyfikuje się przede wszystkim czas i aspekt oraz miejsce trwającego stanu, czy zajścia zdarzenia. Szczególnym przypadkiem kwantyfikacji jest kwantyfikacja krotności stanu lub zdarzenia lub ich kombinacji ujawniająca się na poziomie morfologii w obu językach tylko za pomocą informacji o aspekcie od czasowników dokonanych i niedokonanych oraz na poziomie leksykalnym za pomocą wyrażen typu: polskich *jeden (jedyne) raz* // *wielokrotnie, nieraz* i bułgarskich *samo edin pyt* // *mnogo pyti, ne edin pyt*.

5.2. O ile kwantyfikację czasu i miejsca można łatwo przedstawić za pomocą pojęć egzystencjalności i ogólności w opozycji do jednostkowości, o tyle kwantyfikacja krotności ogranicza się przede wszystkim do opozycji jednokrotności do wielokrotności (nie mylić z powtarzalnością), bez szczególnego rozgraniczenia ogólności od egzystencjalności²⁴. Wielu autorom kwantyfikacja zakresowa kojarzyłaby się błędnie moim zdaniem tylko z aspektem. Ciekawy jest fakt, że forma aorystu bułgarskiego niezależnie od informacji o aspekcie zawsze rezerwuje miejsce tylko dla kwantyfikatora jednostkowości. Jednostkowość kwantyfikacyjna wyrażana jest formami bułgarskiego aorystu utworzonego zarówno od czasowników dokonanych jak i niedokonanych. W bułgarskim żadna z form aorystu nie występuje obok kwantyfikatora egzystencjalnego czy też uniwersalnego, por.: niemożność zbudowania zdań: **Toj hod'i tam ponjakoga (vinagi), *Toj vinagi (ponjakoga) zamina za Sofija, *Toj vinagi (ponjakoga) se lekuv'a*. Jest to językowy fakt godny szczególnej uwagi! Dystrybucja form aorystu jest ograniczona do sytuacji językowych, w których występuje kwantyfikator jednostkowości, podczas gdy forma imperfectum od czasowników niedokonanych, podobnie jak praesens nie mają ograniczeń tego typu i spotyka się je w kontekstach z kwantyfikatorem ogólnym, egzystencjalnym i jednostkowym. Por.: *Toj vinagi (ponjakoga, тази година) chodeshe do majka si v nedelja*.

6. Sieci Petriego, kwantyfikacja stanów i zdarzeń. Podstawowymi elementami semantycznymi zarówno aspektu jak i czasu są stan i zdarzenie rozumiane tak, jak w

²² Petri C. A. Fundamentals of the Theory of Asynchronous Information Flow // Proc. of IFIP'62 Congress. — Amsterdam, 1962; por.: Koseska-Toszeva V. De l'emploi de l'article...; Mazurkiewicz A. Zdarzenia i stany: elementy temporalności // Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. — Wrocław, 1986. — T. 1. Temporalność. — S. 7–21; Koseska-Toszeva B., Garzov G. Зазнач. праця.

²³ Por. tylko: Grzegorz R. Aktualizacja wypowiedzi poprzez kwantyfikację argumentów i predykatu // Otázky Slovanské syntaxe. — Brno, 1976. — S. 195–200; Koseska-Toszeva V. Semantyczne aspekty kategorii...

²⁴ Por.: Koseska-Toszeva V. De l'emploi de l'article...

sieciach Petriego. Zasadniczą cechą rozróżniającą te pojęcia jest rozciągłość czasowa stanów i chwilowość zdarzeń, czyli chodzi tu o informację o aspekcie niedokonanym verbum, gdy mamy stany, i o aspekcie dokonanym verbum, gdy mamy zdarzenia! Stany «trwają», podczas gdy zdarzenia mogą się jedynie «zdarzyć». Abstrakcyjnym odpowiednikiem tego rozróżnienia jest różnica między odcinkiem prostej liczbowej (stan) a punktem na niej leżącym (zdarzenie).

6.1. Z przyjętego postulatu skończoności modelu sieci Petriego wynika, że w opisie nie możemy ograniczyć się jedynie do zdarzeń, a w konsekwencji traktować stany jako zbiory zdarzeń, tak jak to robił, np. Reichenbach²⁵. Przy opisie stanu jako zbioru zdarzeń nasuwa się pytanie: «których zdarzeń? Wszystkich, czy tylko niektórych? A jeśli niektórych, to jak je wybrać?» Podobnie, gdy mówimy o odcinku prostej, nie jest możliwe podanie wszystkich punktów do niego należących; można go jednak określić w sposób skończony, podając jego punkt początkowy i końcowy. Z kolei pominięcie zdarzeń w modelu i ograniczenie się wyłącznie do stanów pozabawia nas możliwości rozpatrywania takich zjawisk, jak «zderzenie», «otwarcie», «odsłonięcie», «przebudzenie» i tym podobnych. Zdarzenie może nie być początkiem lub końcem jednego tylko stanu, i w związku z tym nie może być traktowane wyłącznie jako zwykłe przejście — «przejście stanu w stan». Weźmy dla przykładu najprostsze zdanie: *Zaczęłam się odchudzać*. Mamy tu zdarzenie dające początek stanu «odchudzania», trwającego przed stanem wypowiedzi. Nie wiemy, jakie zdarzenie przerwie stan odchudzania, ale wiemy, że istnieje jeszcze inne zdarzenie, które zaszło przed stanem wypowiedzi i połączyło stan odchudzania ze stanem wypowiedzi. Sytuacja temporalna w polskim zdaniu złożonym: *Zaczęłam się odchudzać i jeszcze jestem na diecie*. Ta sytuacja może być przedstawiona za pomocą zdania z jednym orzeczeniem w języku angielskim, dlatego że w angielskim odróżnia się treść form present perfect i past simple. W zdaniu: *I have been slimming*, zdarzenie rozpoczęło stan odchudzania, który trwa podczas stanu wypowiedzi, tak jak w polskim zdaniu złożonym: *Zaczęłam się odchudzać i jeszcze jestem na diecie*. W języku bułgarskim w podobnym przypadku występuje forma perfectum ze znaczeniem rezultatywnym, por. *Otslabnala sym (tova se vzhda)*. Jak widać z tych przykładów, zdarzenie może rozpoczynać stan trwający przed, podczas oraz po stanie wypowiedzi.

6.2. Warto podkreślić, że posługując się teorią sieci Petriego, rozumiemy stany nie tylko statycznie, lecz i dynamicznie, zatem szerzej, niż tradycyjnie, bo uwzględniamy ich związek ze zdarzeniami. Sieciowy opis czasu w zdaniach wybranych z języka naturalnego, co podkreślaliśmy w poprzednich pracach²⁶, w porównaniu np. z liniowym opisem czasu Reichenbacha, otwiera nam lepsze możliwości opisu tej semantycznej kategorii języka. W języku bułgarskim i polskim rozgraniczenia stanów i zdarzeń dokonywane są przede wszystkim za pomocą czasowników dokonanych i niedokonanych. Interesujący wydaje się fakt, że czasowniki niedokonane denotują stany, a czasowniki dokonane — zdarzenia, np. czasowniki typu: *rozpocząć, skończyć / (da) zapochna, (da) zavyrsha*, denotują zdarzenia, a czasowniki: *pracować, żyć / rabotja, zhiveja* denotują stany. W zdaniu: *Ja właśnie kończę pracę / Az tochno zavyrshvam rabotata si*. Czasownik *kończę / zavyrshvam* denotuje stan zbliżania się do końca pewnego typu działalności, a w zdaniu: *Ja skończyłem pracę. / Az zavyrshih rabotata si*, czasownik o aspekcie dokonanym denotuje zdarzenie, przerywające pewien typ działalności.

²⁵ Reichenbach H. Analiza języka potocznego // Logika i język. — Warszawa. — S. 148.

²⁶ Koseska-Toszeva V., Mazurkiewicz A. Op. cit.; Koseska-Toszeva B., Гапзов Г. Знач. прация.

7. Liniowy i sieciowy opis czasu. W opisie opartym na liniowej skali czasu każde dwa rozpatrywane zdarzenia (i stany) muszą być umieszczone na osi czasu w jakichś konkretnych punktach, a więc muszą mieć ustalony porządek na tej osi. Opis sieciowy natomiast pozwala ukazać brak porządku między zdarzeniami (stanami), oraz fakt, że do tego porządku analizowana wypowiedź się nie ustosunkowuje. Zwolennicy pojęcia ciągłego (= liniowego) za podstawowy argument uznają konieczność wprowadzenia pojęcia procesu, w którym pewna wielkość (lub wielkości) zmieniają się w sposób ciągły²⁷. Nie jest potrzebne jednak dodatkowe pojęcie, ponieważ «procesowi» w sieciach odpowiada konfiguracja stanów i zdarzeń.

7.1. Novum, na jakie należy zwrócić szczególną uwagę w naszych pracach, jest kwantyfikacja dotycząca zdarzeń i stanów, rozumianych tak, jak w sieciach Petri. To dzięki sieciom właśnie sytuacje temporalne w języku naturalnym mogą nie być opisywane nie linearnie, tak jak dotychczas w literaturze przedmiotu, a znaczenia temporalno-aspektowe mogą być interpretowane łącznie.

7.2. Przykłady z kwantyfikacją dotyczącą stanów:

Vinagi, kogato misli za neshto vazhno, zhen a mu go moli da j pomaga.

Zawsze, kiedy myśli o czymś ważnym, żona prosi go o pomoc.

Vinagi, kogato misleshe za neshto vazhno, zhen a mu moleshe da j pomaga.

Zawsze, kiedy myślał o czymś ważnym, jego żona prosiła go o pomoc.

Ogólna kwantyfikacja stanów wyrażana jest w języku bułgarskim leksykalnymi środkami typu: *vinagi*, formami *praesens* i *imperfectum* oraz aspektem niedokonanym *verbum*. W języku polskim ogólną kwantyfikację stanów wyrażają środki leksykalne typu: *zawsze*, formy *praesens* i *praeteritum* oraz aspekt niedokonany *verbum*.

Ponjakoga, kogato misli za neshto vazhno, zhen a mu go moli da j pomaga.

Czasem, kiedy myśli o czymś ważnym, żona prosi go o pomoc.

Ponjakoga, kogato misleshe za neshto vazhno, zhen a mu go moleshe da j pomaga.

Czasami, kiedy myślał o czymś ważnym, jego żona prosiła go o pomoc.

Egzystencjalna kwantyfikacja stanów wyrażana jest środkami leksykalnymi typu: *ponjakoga* / *czasami* oraz formami *praesens* i *imperfectum* w bułgarskim i formami *praesens* i *praeteritum* w polskim oraz aspektem niedokonanym *verbum* w obu językach.

Ivan sega pishe pismo.

Jan teraz pisze list.

V tozi moment tochno toj oshte ja obichashe

W tym momencie właśnie on jeszcze ją kochał.

Jednostkowa kwantyfikacja stanów wyrażana jest w obu językach leksykalnie za pomocą wyrażen typu: *sega* / *teraz* oraz formami *praesens*, *imperfectum* w bułgarskim, formami *praesens* i *praeteritum* w polskim oraz aspektem niedokonanym *verbum* w obu językach.

Ciekawym faktem, jest że w języku bułgarskim jednostkową kwantyfikację stanów wyrażamy także formą aorystu od czasowników niedokonanych²⁸.

7.3. Przykłady z kwantyfikacją dotyczącą zdarzeń:

Kwantyfikacja ogólna dotycząca zdarzeń.

Vinagi, napisheshe li pismo, go izprashtashe po poshtata.

Zawsze, kiedy kończył pisać list, wysyłał go pocztą.

²⁷ Por.: Koseska-Toszeva V. Gramatyka konfrontatywna...

²⁸ Ibid.

Kwantyfikacja ogólna dotycząca zdarzeń zaszłych w przeszłości w powyższych przykładach ma eksplikację 'Za każdym razem, kiedy Jan *kończył* pisanie listu, wysyłał go pocztą':

Kwantyfikacja egzystencjalna dotycząca zdarzeń.

*Ot vreme na vreme toj napisheshe pismo i posle zabravjashe za nego.
Od czasu do czasu on kończył pisać list i potem zapominał o nim.*

W języku polskim kwantyfikację w tym wypadku wyrażono leksykalnie (*kończył*), a nie tak jak w języku bułgarskim, za pomocą aspektu dokonanego formy imperfectum, por. eksplikację: 'Istniało zdarzenie w przeszłości «zakończenie pisania listu», po którym nastąpiło wysłanie listu i zapomnienie o nim'.

Jednostkowa kwantyfikacja dotycząca zdarzeń.

*Ivan napisa pismoto, sled kato Marija mu napomni za tova vtori pyt.
Jan napisał list, kiedy drugim razem przypomniała mu o tym Maria.*

W obu językach mamy następującą eksplikację: 'W tym właśnie jedynym przypadku w przeszłości zaszło zdarzenie: «zakończenie pisania listu przez Jana»'.

Kwantyfikacja jednostkowa (jednostkowość) dotycząca zdarzeń w języku polskim wyrażana jest za pomocą form werbalnych:

- (1) formą praeteritalną od czasowników dokonanych: *Maria ukończyła studia.*
- (2) konstrukcją *ma* plus participium od czasowników dokonanych: *Maria ma ukończone studia.*

- (3) formą praeteritum wraz z leksemami typu *przedtem, wcześniej*: *Maria wcześniej, niż Marcin ukończyła studia.*

Natomiast w języku bułgarskim wyrażana jest:

- (1) formą aorystu od czasowników dokonanych: *Marija zavyrshi obrazovaniето si.*
- (2) formą perfectum od czasowników dokonanych: *Marija e zavyrshila visshе obrazovanie.*
- (3) formą plusquamperfectum od czasowników dokonanych: *Marija beshe zavyrshila vissheto si obrazovanie predi Martin.*

8. Słowniki i wyrażenia kwantyfikujące. Należy podkreślić, że wyrażenia kwantyfikujące w języku bułgarskim i polskim nie są jednoznaczne. Jest to fakt interesujący zwłaszcza w świetle praktyki leksykograficznej. Zarówno bowiem słowniki bułgarskie jak i polskie nie uwzględniają w ogóle znaczeń kwantyfikacyjnych wyrażen tego typu w obu językach. W obu językach wyrażenia kwantyfikujące mogą mieć w obrębie tej samej kwantyfikacji: ogólnej, egzystencjalnej czy jednostkowej różne znaczenia. Dla przykładu wyrażenia ogólności *vinagi / zawsze* mają co najmniej dwa znaczenia. Także pierwsze znaczenie *ponjakoga / czasem (niekiedy)* jest analogiczne do znaczenia *zawsze / vinagi*, kiedy to *zawsze / vinagi* są kwantyfikatorami przebiegającymi przez zbiór odpowiednich przypadków (warunków). W tym znaczeniu wyrażenia *ponjakoga / czasem, czasami* są kwantyfikatorami przebiegającymi przez zbiór warunków (stanów), o których się mówi w zdaniu, np. *Toj ponjakoga ja synuva. On śni czasem (czasami) o niej*, czyli: 'Czasem, kiedy śpi, widzi ją we śnie.' W tym znaczeniu *ponjakoga / czasem, czasami* ma zbliżone znaczenie z bułgarskim *pone edin pyt, po njakoe vreme, v njakoi sluchai* i podobnie jak bułgarski wykładnik ogólności *vinagi* nie występują nigdy z aorystem od czasowników dokonanych. Spotykamy go natomiast obok imperfectum i praesens od czasowników niedokonanych. Przypominam tu niemożność zbudowania

zdania bułgarskiego *vinagi* czy *ponjakoga* wraz z aorystem od dokonanych, czyli **Toj ponjakoga otid'e na rabota*²⁹.

9. Niedopowiedzenie kwantyfikacji. Język polski i bułgarski różnią się zasadniczo między sobą wtedy, kiedy mamy do czynienia z niedopowiedzeniem kwantyfikacji. Jak Ajdukiewicz pisze, «...jakieś wyrażenie nazwiemy przy pewnym jego znaczeniu zdaniem oznajmującym (lub zdaniem w sensie logicznym), jeżeli wyrażenie to wypowiada przy tym właśnie znaczeniu jakiś sąd, tzn. jakąś myśl odnoszącą się w sposób sprawozdawczy do jakiegoś stanu rzeczy»³⁰. Zdania oznajmujące Ajdukiewicz nazywa zdaniami w sensie logicznym. Według niego mają one pewną wspólną własność odróżniającą je od wszystkich pozostałych rodzajów zdań. «Mianowicie wszystkie zdania oznajmujące (i tylko one!) są prawdą albo fałszem»³¹.

9.1. W języku naturalnym spotykamy często zdania oznajmujące bez wartości prawdy i fałszu, takie jak *Anglicy są flegmatyczni*³². Autor zwraca uwagę na fakt, że to zdanie jest przykładem niedopowiedzenia kwantyfikacji, i dlatego nie ma ani wartości prawdy, ani odpowiednio fałszu. Nie wiemy bowiem, czy chodzi tu o *wszystkich Anglików*, o *ich większość*, czy tylko o *niektórych Anglików*. Mówiąc w sposób uproszczony, nadawca tej informacji nie wie, czy predykat *X są flegmatyczni jest spełniony dla nazwy Anglicy*. Potrzebna jest w danym przypadku dodatkowa informacja, mogąca nadać temu predykatowi wartość prawdy. W tym zdaniu brakuje informacji o kwantyfikacji zakresowej nazwy *Anglicy*. Zjawisko to zostało zauważone przez Ajdukiewicza i nazwane niedopowiedzeniem kwantyfikacji. Ajdukiewicz oceniał to zjawisko jako błąd w wysłowieniu się. Opuszczenie jakiegoś składnika w zdaniu uniemożliwia orzekanie o jego prawdziwości i prowadzi do nieporozumień. Uznawano, że niedopowiedzenie kwantyfikacji czy relatywizacji prowadzi do niezrozumienia intencji mówiącego lub do jej wypaczenia.

9.2. Obserwacje badań semantycznej kategorii określoności/nieokreśloności w języku polskim i bułgarskim pokazują, że niedopowiedzenie kwantyfikacji nie może być zwykłą pomyłką językową, bowiem pod tym względem języki różnią się między sobą. W języku polskim częściej niż w bułgarskim stykamy się z takim zjawiskiem. Ajdukiewicz mówi o niedopowiedzeniu kwantyfikacji, mając na uwadze tylko frazę nominalną, natomiast my będziemy tu mówić o niedopowiedzeniu logicznej kwantyfikacji zakresowej, mając na uwadze także frazę werbalną.

9.3. Przykłady: Niedopowiedzenie kwantyfikacji na poziomie frazy nominalnej (tak jak u Ajdukiewicza):

<i>Na dworze płacze dziecko</i> (egzystencjalność)	— (jakieś dziecko)
<i>Na dvora plache dete</i> (egzystencjalność)	— (edno, njakakvo)
<i>Praca ma największą wartość</i> (ogólność)	— (każda praca)
<i>Rabotata e s naj-visoka stojnost</i> (ogólność)	

W zdaniu *Rabotata e s naj-visoka stojnost*, wyrażenie *rabotata* jest jednoznaczny wykładnikiem ogólnej kwantyfikacji, bowiem w języku bułgarskim nie dochodzi do «niedopowiedzenia ogólnej kwantyfikacji».

9.4. Niedopowiedzenie kwantyfikacji na poziomie frazy werbalnej jest novum. Na poziomie frazy werbalnej niedopowiedzenie może dotyczyć egzystencjalnej, ogólnej i jednostkowej kwantyfikacji. W obu językach są to zdania bez kwantyfikujących wyrażen typu: *vinagi*, *ot vreme na vreme*, *ponjakoga / zawsze*, *niekiedy*, *czasami*, por.:

²⁹ Koseska-Toszeva V. De l'emploi de l'article...

³⁰ Ajdukiewicz K. Logika pragmatyczna.— Warszawa, 1974.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

Marija zakysnjashe. Maria spóźniała się. W obu przykładach nie wiadomo, czy *Maria spóźniała się zawsze, czy czasami, czy w tej chwili.*

9.5. Oba języki różnią się między sobą pod względem niedopowiedzenia kwantyfikacji. Fakt ten należy tłumaczyć różnicami w systemach morfologicznych obu języków. W języku polskim jest to zjawisko powszechne. Niedopowiedzenie kwantyfikacji jednostkowej jest ograniczone w obu językach, ale w języku bułgarskim na poziomie frazy nominalnej jest niespotykane przede wszystkim dlatego, że bułgarski jest językiem rodzajnikowym³³.

10. Podsumowanie. Teorie logiki matematycznej doskonale spełniają się w języku naturalnym, co pokazuje rozumienie semantycznej kategorii określoności / nieokreśloności jako system pojęć kwantyfikacji zakresowej. Język naturalny, co należy zauważyć, uzupełnia i modyfikuje teorie logiczne.

1. Rozumienie kategorii określoności/nieokreśloności jako kategorii zdania wynika z materiału językowego, zwłaszcza w językach rodzajnikowych. Kwantyfikacja predykatu staje się w nich koniecznością interpretacyjną.

2. Także wprowadzenie pojęć silnego i słabego znaczenia kwantyfikacyjnego jest umotywowane chociażby przez rozgraniczenie takich wyrażen jak *pevien x, jakiś x / njakoj x, njakakiv x* na poziomie frazy nominalnej oraz przez rozumienie dwuznaczności wyrażen kwantyfikacyjnych typu: *vinagi, ponjakoga / zawsze, czasami* na poziomie frazy werbalnej.

3. Potraktowanie kategorii określoności/nieokreśloności jako kategorii zdania rozszerza rozumienie niedopowiedzenia kwantyfikacji także w stosunku do frazy werbalnej. Podobnie nazwa własna w języku naturalnym nie jest nazwą jednostkową, tak jak w logice matematycznej i wymaga «dodatkowej» jednostkowej kwantyfikacji. Tłumaczy to m. in. występowanie rodzajnika z nazwami własnymi, np. w Rodopite (Rodopi — pasmo górskie w południowej Bułgarii). To jest jednak temat do następnych prac.

4. Opis sieciowy czasu jest pierwszą tego typu próbą opisu czasu w literaturze przedmiotu. W obecnej pracy podkreślam fakt, że kwantyfikacja stanów i zdarzeń rozumianych tak, jak w teorii sieci Petriego, ujawnia zależność między znaczeniem aspektowym i temporalnym verbum i dowodzi zbędność traktowania informacji o czasie i aspekcie odrębnie.

(Warszawa)

V. KOSESKA-TOSZEWA

ON THE LOGIC AND NATURAL LANGUAGE

The relationship between logic and natural language is under investigation. It is claimed that the theoretical constructions of mathematical logic in construction are in good agreement with natural language, which is reflected in the interpretation of semantic category of definiteness / indefiniteness as a tool for the quantification of concepts. Understanding the category of definiteness / indefiniteness as a category of sentence follows from the language material (particularly for related language), so that the interpretation of quantification evaluation of predicate becomes a necessity. The paper first proposed to use Petri nets to describe the category of time. The paper stressed that the quantification description of states and events using the formalism of Petri nets reveals the relationship between aspect and time value of the verb, demonstrating redundancy of the interpretation of information about time and aspect separately.

Key words: Petri nets, category of time, event, state, definiteness-indefiniteness category, logical quantification.

³³ Косеска-Тошева В., Гарзов Г. Значч. праця. — С. 138–139.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКО-ХОРВАТСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Початки формування літературної мови хорватів і українців припадають на IX ст. Розглядаючи розвиток літературної мови на теренах Хорватії та України, заглиблюємося в ситуацію, що склалася з місцевими діалектними різновидами: у різних регіонах цих земель формувалися писемні мови на кількох діалектно-говіркових основах. Перші друковані хорватське та українське лексикографічні видання припадають на 1595 р. — словник Ф. Вранчича та 1596 р. — словник Л. Зизанія. Сьогодні кількість хорватських та українських лексикографічних видань, які б стосувалися цих двох мов, незначна. У статті представлено опубліковані та заплановані останніми роками хорватсько-українські лексикографічні видання.

Ключові слова: словник, українсько-хорватська / хорватсько-українська лексикографія, структура словникової статті.

Проблема розвитку й перспектив двомовної лексикографії є невід'ємною складовою частиною мовних, історичних, культурних, наукових контактів двох народів. З огляду на це метою нашої статті є представити українсько-хорватську лексикографію на тлі спільних історичних, культурних та соціолінгвальних чинників розвитку української та хорватської мов, здійснити огляд опублікованих останніми роками та запланованих на майбутнє хорватсько-українських видань. Коротко висвітлимо такі питання: формування літературної мови у хорватів та українців і взаємне зацікавлення контактами між двома народами; перші друковані перекладні хорватський та український словники; українсько-хорватські / хорватсько-українські словники кінця XX — початку XXI ст.; сучасні лексикографічні проекти.

Початки формування літературної мови хорватів, як і українців, припадають на IX ст. і пов'язані з розвитком старослов'янської мови. Упродовж історії політична ізоляція хорватських земель через державну неоднорідність (Габсбурзька монархія, Османське царство, Дубровницька республіка, Венеціанська республіка) спричинила певну культурну розрізненість хорватів. Окремі частини хорватського етнічного простору стали доволі самостійними культурними осередками, які перебували на різних шаблях суспільно-культурного розвитку. Така сама ситуація, як відомо, була властива українським землям: ослаблені південно-руські та західно-руські землі, зокрема, в XIV ст. потрапили у залежність: Київщина, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина (Полтавщина), Поділля та Волинь аж до XVI ст. перебували під владою Великого князівства Литовського; Галичина з 1387 р. — під Польщею тощо. Тому, розглядаючи розвиток літератур-

ної мови на теренах Хорватії та України, неодмінно заглиблюємося в ситуацію, що склалася з місцевими діалектними різновидами, оскільки в різних регіонах їхніх земель формувалися писемні мови на кількох діалектно-говіркових основах.

Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія, що вийшов 1596 р. у Вільні під назвою «Лексис, Сирѣчь Реченїа, Вькратыцѣ събран(ъ)ны и из словес(н)скаго языка на просты(й) рускій діалек(к)тъ истол(ъ)кованы» у книжці, що починається букварем «Наука ку читаню и розумѣню писма словес(н)скаго. ту ты(ж) ѿ сѣой тройци, и ѿ вѣчловеченїи г(с)дни» і різними молитвами. Особливий інтерес становить його перекладна частина. Церковнослов'янські слова в ній перекладаються українською літературною мовою другої половини XVI ст. Загалом тут пояснено 1061 слово: *папа* — *тато, отець*; *баснь* — *казка, слово, байка*; *юноша* — *парубок, младетць*; *виновны* — *тот, который есть чему причиною* тощо. Отже, між церковнослов'янською та українською мовами проведено чітку межу¹.

Перший хорватський друкований латинсько-італійсько-німецько-далматинсько-угорський словник «*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae*» Ф. Вранчича з'явився 1595 р. (див. рис. 1). Він зафіксував головні мовні особливості того часу: поєднання чакавиці та штокавиці, безперервний зв'язок південного та північного мовних комплексів. Автор словника сподівався на те, що «мовне койне поширяться вглиб регіону»², а також висловлював стурбованість, як зазначав у своїх «Горах» і поет того часу П. Зоранич, щоб «мову, якою спілкуємося» (*jezik kim orćimo*), не було «витіснено латинською» (*pošpiren latinskim*).

Протестантські рухи в Україні в XVI ст. сприяли залученню до писемної мови великої кількості слів із народної української мови. Узагалі епоха Ренесансу та бароко в Україні внесла живомовний струмінь у літературну мову. Загальнонародна розмовна лексика проникла і в книжно-церковну, і в актову, і в художню мову українського письменства. А хорватські протестанти Ю. Далматин та С. Конзул переклали Біблію «на словінську (слов'янську. — Л. В.) чи хорватську мову» («*va ovom našem slovinskom ili hrvackom jeziku*»), яка «мала багато спільного з кранською» («*s kranskim jezikom mnogo sklada*»), щоб цей переклад послужив «передусім вам, хорватам і далматинцям, а також боснякам, візантіяцям, сербам та болгарам» («*naiprvo vam, Hrvatom i Dalmatinom, potom takaiše Bošnjakom, Bezjakom, Srblanom i Bulgarom*»)³. Так уперше прозвучали програмні вислови про мову, зрозумілу всім південним слов'янам.

Про цю епоху в розвитку української мови влучно висловився І. Франко: вона була «порою, в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література», коли твори писані «мовою, зрозумілою по всіх усядах Русі України»⁴. Від себе додамо: міркування вченого цілком доречні і щодо історії хорватської мови.

¹ Німчук В. «Лексис» Лаврентія Зизанія — перший український друкований словник // Ізборник. — <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz01.htm>

² Putanec V. Luteransko-protestantski biljeg u Vrančičevu peterojezičnom rječniku iz 1595 // Rasparava zavoda za hrvatski jezik. — Zagreb, 1991. — Br. 17. — S. 211–215.

³ Мові протестантських письменників присвячено працю Ф. Францева: *Francev F. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI vijeka* // Rad JAZU. — Zagreb, 1916. — Кн. 212. — S. 147–225.

⁴ Франко І. Літературне життя полудневої Русі і Ян Коллар // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1986. — Т. 29. — С. 42–46.

LATINE'.	ITALICE'.	GERMANICE'.	DALMATICE'.	VNGARICE'.
Primarius, a, m,	Principale	Der ūrnehmſt	Glavni	Feü
Prunö	Prima-mente	Am erſten	Parvoo	Eleüzeür
Primordia	Principij	Anfang	Pocetak	Kezdeti
Primus, a, m,	Primo	Der erſt.	Parvi	Elsü
Princeps	Principe	Fürſt,	Poglavnik	Feyedelem
Principalis	Principale	Fürſtlich	Poglavie	Feu
Principium	Principio	Anfang.	Pocetak	Kezdeti
Prior	Priore	Der vor der iſt	Pridnyi	Elsü
Priscus, a, m,	Anticho	Alt	Davaj	Regi
Pristinus, a, m,	Primo	Vorig.	Parvanyi	Elcübenni
Prinatus, m,	Particolare	Sunderbar.	Iz-varztiti	Tulaydon
Prinatum	Prinata-mente	Sunderbarlich.	Polobi	Magan
Prinignus	Figliastro	Stief-ſun	Pastorak	Moſtoba-ſia
Prinilegium	Prinilegio	Sunderbare fre-	Szloboschina	Szabadrag
Prinure	Prinure	Berauben (yheü)	Od-baviti	El-venni
Prinus	Prima	Ee,	Parvoo	Eleüb
Prinus, a, m,	Particolare	Besüder, einzig	Oſoboyai	Magan-valo
Pro	Per	Fur	Za	Erette
Proavus	Bis-avo	Der ane,	Pra-did	Iob-atyänak at-
Probus, a, m,	Da-benz	Frum, Guſt,	Dobar	Iamber (tya
Probare	Landare	Gut achten.	Hvaliti	Decherni
Probrum	Villania	Buberey (lich)	Polozis	Szidalem
Probrus, a, m,	Vinuperſo	Voll ſchäd, vneer	Szamatam	Szidalmas
Procax	Laſtivo	Vnzüchtig.	Prez-ſirama	Fajtalan
Procedere	Andare	Fürhingen.	Naprid-hoditi	Eleumenni
Procella	Bozaſcha	Sturm-vvind	Vihar	Férgeteg zel
Proceres	Capi	Die fürnehmſte	Poglavicza	Fü-emberek
Procerus, a, m,	Alto	Vaſtlang, hoch.	Narocit, viſok	Magas
Proceſſus	Proceſſo	Fürgang	Prohodyenye	Eleu menzel
Procidere	Caſcare	Nider fallen	Pri-paszi	Ellü-emi
Procinctus	Apparecchio	Gerüſt,	Zpravlyenye	Keszéulet
Proclivis	Obino	Geneigt	Nagnut	Haylot
Proclivitas	Inclinatione	Neigung	Nagnuty	Haylandofag
Proclastinare	Prolongare	Auf ziehen	Protezati	Halogatni
Procreate	Generare	Gebären	Roditi	Szeülni
Procul	Lontano	Von vernuß,	Daleko	Tavul
Procurare	Provedere	Fürſorgen, ſcha	Nasztotyati	Gondot viſelni
Prodire	Venir-ſuora	Ausgä, fürhinge	Izayti	Elcü yeünni
Prodigalitas	Prodigalita	Vnbauflichkeit,	Razmetanye	Tekozlas
Prodigium	Miracolo	Ein-wunder	Cudo	Choda
Prodigere	Consumare	Verthä, verzere	Polatiti	El-tekozlanmi
Prohigus, a, m,	Prodigo	Vnhauflich,	Ne izpoer	Tekozlo
Prodere	Tradire	Verraden,	Izdati	El-arulni
Producere	Produre	Vorſtroken,	Iz-ueviti	Eleü-boviti
Profanare	Disacrare	Entweißen	Oppoganiti	meg Fertextetni
Profecto	Certamento	Vvarlich, (mü, V gyzitinu		Bizoni
Profectus	Proſito	Nutz, das zund	Napridak	Eleü menet

Profere

Рис. 1. Перекладний словник Ф. Вранчича (сторінка тексту).

Принадібно зазначимо цікавий факт з історії хорватко-українських контактів: у середині XVII ст. хорватський просвітник Ю. Крижанич у граматиці (Тобольськ, 1665) детально описав мову північно-західного регіону Хорватії та на підставі даних багатьох слов'янських мов, у тому числі й української (хорватський славіст уперше використав відомий йому український матеріал), розробив власний тип загальнослов'янської граматики, де висвітлив відмінності окремої слов'янської мови — хорватської — від загального слов'янського типу, а також

визначив особливі риси, притаманні хорватській мові⁵. Хорватський славіст працював над ідеєю повернення слов'ян до витоків їхньої мови, яку намагався відродити. Як зразок цієї мови він використав граматику М. Смотрицького⁶.

Отже, початки становлення літературної мови та друкованої лексикографічної практики хорватів та українців відбувалися в подібних умовах, виходили з доволі близьких принципів, серед цих двох народів існувало і взаємне зацікавлення культурними контактами між ними⁷.

Незважаючи на давнє коріння українсько-хорватських взаємин, у наш час, на жаль, можемо похвалитися лише незначною кількістю хорватських та українських лексикографічних видань, які б стосувалися цих двох мов⁸.

Передусім відзначимо українсько-хорватський словник А. Менац та А. П. Коваль⁹, який відповідає усталеним науковим лексикографічним критеріям. На сьогодні це єдиний двомовний друкований українсько-хорватський словник, який має високий рівень структурування лінгвістичних елементів, повноту й вичерпність залучених до нього компонентів, можливість практичного використання репрезентованого матеріалу. Щоправда, з огляду на період його укладання (1979) щодо хорватського мовного матеріалу він є дещо застарілим, містить низку сербізмів, архаїзмів, історизмів, невідповідної сучасній хорватській академічній нормі лексики, натомість позбавлений лексики, яка характеризує сучасні реалії. У зв'язку з цим 1997 р. хорватистами Львівського університету розпочато роботу в лінгвістично-комп'ютерній групі проекту «Roxolania», 1999 р. у межах наукового проекту цієї групи було укладено «Українсько-хорватський комп'ютерний словник-мінімум».

⁵ Перше знайомство з українцями та з їхньою мовою відбулося у Ю. Крижанича в молоді роки: у Римі він пізнав українських уніатів, захопився їхніми ідеями створення християнського союзу Європи, до якого мали приєднатися як рівноправні народи і слов'яни.

⁶ Серед перших він поставив питання назви, історії, мови, національної своєрідності України та українців, намагався пізнати самобутність нашого народу, називаючи його *Rebus Rutenicis* (стосовно Московії — Росії). 1659 р., подорожуючи українськими землями зі Львова на схід, хорватський славіст змалював ситуацію в Україні часів І. Виговського, а в Ніжині написав короткі звернення до українців. У цих текстах за латинським письмом простежуємо приховані вражаючі знання автора з живої української мови тієї доби. Як відомо, Ю. Крижанич, хоча й висловився за об'єднання України з Московською державою, переконував московського царя поважати українців. Він потрапив до сибірського вигнання разом з українцями, прихильниками єдності з Московією.

⁷ Принагідно зазначимо, що Україна присутня в хорватській культурі протягом століть. Серед південних слов'ян перший переклад поезій Шевченка здійснено 1863 р. в Хорватії видатним письменником XIX ст. Августом Шеноа. Єдину книгу перекладів Кобзаря опубліковано в Загребі 1887 р. (видання Матиці хорватської). Там же вийшли друком переклади творів Марка Вовчка, Ю. Федьковича. З 1944 р. українська мова викладається в Загребському університеті, у чому є заслуга і української діаспори, яка сприяє виходу перекладів українських авторів, зокрема В. Стефаника, Уласа Самчука та ін. Відродження україністики в Хорватії пов'язують з діяльністю славістів А. Флакера і А. Менац ((ім вручено ордени президента України). Вони не лише ініціювали викладання української мови в загребському університеті, а й своїми працями сприяли розвитку хорватської україністики. У наш час у Загребському університеті функціонує кафедра україністики.

⁸ Існування протягом майже ста років об'єднаної сербсько-хорватської мови зумовило те, що в XX ст. увага дослідників-хорватистів зосереджувалася передусім на культурологічній проблематиці — літературознавстві, перекладах, критичних статтях, а також на вивченні пам'яток давньої хорватської писемності, створених усіма хорватськими діалектами тощо. Мова хорватів, яка почала називатися сербсько-хорватською / хорватсько-сербською, ніби відійшла на другий план, поступившись сербській її частині (не маємо на увазі вивчення хорватської мови самими хорватами, яке, зрозуміло, не припинялося). Не стала винятком і славістична наука в Україні, про що свідчать праці, які публікувалися на наших теренах (див. про це у праці: *Васильєва Л., Веїнович Н. Хорватистика в Україні і світі // Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка : Сер. філол.* — Л., 2007. — С. 3–12).

⁹ *Менац А., Коваль А. П. Українсько-хорватський або сербський словник.* — Загреб, 1979. — 687 с. (виділення наше. — Л. В.)

Стосовно лінгвістичної системи досліджень та їх виходу в практичну площину робота в проєкті складалася з двох частин. Першу частину становила база української мови, яка складалася з трьох тисяч найчастотніших в українській мові слів. Її було укладено групою дослідників проєкту «Roxolania» на підставі частотного словника В. С. Перебийніс, словників кількох підручників української мови як іноземної, доповнено лексикою картин світу¹⁰. Друга частина становила переклад кожного слова хорватською мовою¹¹. Було розроблено й систему зворотного перекладу для персональних комп'ютерів, мета якої — формування бази для поширення різних продуктів, зокрема двосторонньої автоматизованої системи перекладу, а також систем, що їх застосовували б користувачі, які вивчають українську мову. Словники можна було використовувати для багатоцільових програмних забезпечень: бібліографія, видавнича справа, індексація та друкування електронних різновидів двосторонніх словників тощо. Укладено також хорватсько-український комп'ютерний словник-мінімум.

Щоб показати принцип укладання цього комп'ютерного словника, представимо структуру словникової статті українсько-хорватського словника. Усі реєстрові слова в ньому надруковано жирним шрифтом і розташовано в алфавітному порядку. Українські слова та їхні хорватські відповідники подано в початкових формах. Кожне окреме значення написано з нового рядка й виділено однією скісною лінією (\), після чого подано приклади його вживання. Після двох скісних ліній подано сталі вислови:

вежа, і [ч.]
 \ kula
 \ {техн.} водонапірна вежа = kula-rezervoar vodovoda
 \ zvonik
 \ toranj
підняти
 \ podići, podižem
 \ ~ прапор = podići zastavu
 ~ ціни = podići cijene
 \ ~ на сміх = ismijati koga
 \ ~ питання = iznijeti, pokrenuti pitanje

Після трьох скісних ліній подано фразеологізми:

пройти
 \ proći, prođem
 \ \ шафа~через двері = omar je prošao kroz vrata
 \ \ лікування = završiti liječenje
кандидат (тут і далі виділення напс. — Л. В.) ~ на виборах = kandidat je prošao na izborima
 \ \ вогонь, воду й мідні труби = proći kroz sito i rešetno
 \ \ аж мороз/холодок~поза шкірою / спиною = jeza ne hvata / žmarci me podilaze.

Якщо у словнику наведено прислів'я або приказку, це відзначено у фігурних дужках:

вовк, а [ч.]
 \ vuk
 \ \ morski vuk = морський вовк
 \ \ vuk u janjejoj koži = вовк в овечій шкурі
 \ \ {posl.}tko se boji vukova, neka ne ide u šumu = вовка боятися — в ліс не ходити.

¹⁰ Васильєва Л., Віталіш Л., Партико З. Українсько-іншомовні комп'ютерні словники-мінімуми // Язык, культура и взаимопонимание : Материалы междунар. конф. — Л., 1997. — С. 345–346.

¹¹ Принагідно зазначимо, що в проєкті «Roxolania» було укладено й інші українсько-інослов'янські словники: українсько-словацький, українсько-болгарський, українсько-сербський.

У фігурних дужках зазначено ті галузі знань, у яких уживається відповідний термін:

вид, у [ч.]
 \ vid
 \ \ {грам.} доконаний вид = svršeni vid
 \ oblik
 \ \ вид енергії = oblik energije
 \ vrsta
 \ \ {біол.} види тварин = vrste životinja.

Хорватсько-український словник укладено за цим же принципом. Для прикладу наводимо словникові статті, які представляють іменник та дієслово. Щодо іменника, то крім зазначення його роду, подано ще граматичну форму родового відмінка однини:

račun, računa [m.]
 \ рахунок; розрахунок
 \ \ {ekon.} gospodarski ~ = господарський розрахунок
 \ звіт
 \ \ dati (položiti) ~ = дати (здати) звіт
 \ \ \ raditi nešto za svoj ~ = робити щось для себе; робити щось на свою відповідальність
 \ \ \ ne ide mu to u ~ = це йому не вигідно
podignuti, ~em
 \ підняти
 \ \ ~ na noge = поставити на ноги
 \ \ ~ ruku na sebe = накласти на себе руки
 \ піднести
 \ \ ~ u nebesa = піднести до небес; розхвалити
 \ спорудити, збудувати
 \ виховати
proći, prođem
 \ пройти, минути
 \ \ prošlo je ljeto = минуло літо
 \ проїхати
 \ перен. зійти з рук
 \ \ to mi je prošlo = це йому зійшло з рук
 \ \ ~ na ispitu = здати екзамен
 \ \ \ dobro ~ = мати успіх
 \ \ \ oni će loše ~ = їм не позаздриш
 \ \ \ prošla mi je misao kroz glavu = у мене з'явилась ідея.

Запропонований словник крім перекладу слова надавав інші можливості, наприклад можливість вивчення сталих висловів, найуживаніших фразеологічних одиниць, розмовної лексики, а також загальнонавчальної термінології різних галузей знань. Важливо було подати у словнику певну кількість термінів, оскільки він розрахований для початкового етапу підготовки фахівця-перекладача, якому необхідно знати і базову термінологію різних галузей знань.

У 2007 р. у підручнику «Хорватська мова»¹² опубліковано навчальний хорватсько-український словник. Оскільки такого словника в Україні і в Хорватії досі ще не укладено, його головною метою було забезпечити роботу з цим підручником. Навчальний словник містить безпосередній лексичний матеріал уроків, який становить понад 2500 загальнонавчаних слів. До нього включено всю лексику, представлену у вступних уроках до курсу, у полілогах, текстах, вправах уроків основного курсу, а також (до 15 уроку включно) — у додаткових

¹² Васильєва Л., Пешорда Д. Хорватська мова.— Л., 2007.— 311 с.

текстах уроків. Передбачено, що для роботи над лексикою додаткових текстів наступних 12 уроків студенти використовуватимуть уже хорватські лексикографічні видання, зокрема тлумачні словники.

До словника не ввійшли мовознавчі терміни, пояснення яких подано в коментарях після викладу граматичного матеріалу теми, а також лексика, яка потребує країнознавчих коментарів, оскільки її семантика містить національно-культурний компонент. Такі слова вміщено відразу після тексту разом з усталеними висловами, які можуть бути незрозумілими для студентів.

У словнику слова подано з наголосами відповідно до системи хорватської акцентуації (система становить чотири наголоси), а також з довготами. Наведено випадки зміни наголосу, у тому числі при дієвідмінюванні дієслів у теперішньому часі. До кожного дієслова наведено форму першої особи однини теперішнього часу, оскільки хорватська мова належить до мов, у яких інфінітив прозора не визначає зразка дієвідмінювання. Наведемо кілька прикладів словникових статей:

а) іменники:

original *ім.ч.р.* оригінал

ormar *ім.ч.р.* шафа

oružje *ім.ж.р.* зброя

osam *числ.* вісім

osamljenost *ім.ж.р.* усамітнення;

б) дієслова:

osigurati, osiguram *дієсл.док.в. (недок. osiguravati)* забезпечити, застрахувати; **osigurati se** забезпечитись, застрахуватись

osiguravati, osiguravam *дієсл.недок.в. (недок. osigurati)* забезпечувати, застраховувати; **osiguravati se** забезпечуватись, застраховуватись

osjećati, osjećam (*дієсл.недок.в. (недок. osjetiti)*) відчувати, почувати; **osjećati se** почуватись

osjetiti, osjetim *дієсл.док.в. (недок. osjećati)* відчутти, почути; **osjetiti se** почутись

osloboditi, oslobodim *дієсл.док.в.* звільнити, позбавити; **osloboditi se** звільнитись, позбавитись

osloviti, oslovim *дієсл.док.в. ~nekoga* звернутись до когось;

в) інші частини мови:

osim *пріім.* крім, окрім

osnovan, -ī, -ā, -ō *дієприм.* заснований

osoban, osobni, -ā, -ō *прим.* особистий

osobit, -ī, -ā, -ō *прим.* особливий

ovđ *займ.* це.

Останнім часом хорватська лексикографія поповнилася виданням, присвяченим фразеології. Це словник хорватсько-інослов'янської компаративної фразеології¹³. Хорватські ФО у виданні представлено 540 одиницями зі сполучником *kao*. У словнику представлено 517 українських фразеологізмів, які є відповідниками до хорватських. Українська мова в цьому словнику — одна з цільових мов¹⁴, а автором українських відповідників до хорватських ФО у словнику є Р. І. Тростинська. У компаративних фразеологізмах усіх слов'янських мов використано лише найуживаніші сполучники. Зокрема, в українській — *як* (лише в одному фразеологізмі — *наче*).

¹³ Fink Arsovski Ž. Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema. — Zagreb, 2006. — 439 s.

¹⁴ Вихідною мовою у словнику є хорватська, а цільовими — словенська, македонська, болгарська, українська, російська, польська, чеська, словацька. Кількість фразеологізмів у цільових мовах така: 347 словенських, 486 македонських, 478 болгарських, 517 українських, 428 російських, 380 польських, 461 чеський, 503 словацьких.

При доборі еквівалентних інослов'янських відповідників до хорватських фразеологізмів у словнику автори звертали увагу на збіг образів компонента, з яким щось / хтось порівнюється. Передусім було відібрано фразеологізми з ідентичним образом. У разі їхньої відсутності наведено фразеологізм зі схожим образом. Якщо ж його не могли знайти, підбирали компаративні фразеологізми, які різнилися образами, але мали те саме фразеологічне значення. За повної відсутності компаративного фразеологізму з відповідним значенням у цільовій мові залишали порожнє місце (—). Наведемо приклад словникової статті однієї з ФО:

gorak kao pelin1. jako gorak; 2. turoban, otužan (*тужливий*. — Л. В.)

slovenski — grenek kot pelin

makedonski <горчлив> като пелин

ukrajinski гіркий як полин

ruski горький как полынь

češki 1. hořký jako zemežluč (žluč); 2. <hořký> jako pelynek

slovački horký (trpký) ako blen (palina).

Після словникової частини наведено список фразеологізмів усіх дев'яти мов відповідно до алфавітного порядку їхніх перших компонентів.

Звичайно, словник не становить повного корпусу компаративних фразеологізмів цільових мов, проте демонструє спосіб функціонування компаративних фразеологізмів в українських та ще восьми слов'янських мовах, а також дає загальне уявлення про збіг або розходження фразеологічних структур, про однакові, схожі або зовсім різні образи, найчастіше зумовлені культурологічною, історичною або іншою близькістю слов'янських народів чи їхньою відмінністю.

Серед українських видань останніх років відзначимо українсько-хорватський словник лінгвістичної термінології (2008)¹⁵, автори якого поставили собі за мету відтворити українські лінгвістичні реалії хорватською мовою. У словнику представлено близько 7 тис. сучасних українських термінів (іншомовного походження та інтернаціональних), що формують українську терміносистему лінгвістичної лексики різних галузей мовознавства — фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, стилістики.

У межах проекту «Словники України» під керівництвом чл.-кор. НАН України В. А. Широкова планується видання «Українсько-хорватського словника» обсягом 20 тис. слів. До наданого реєстру українською мовою вже підібрано хорватські еквіваленти. На сьогодні реєстр українських слів та їх переклад хорватською мовою в українсько-хорватському словнику має такий вигляд:

ГРАТИ , аю, аеш, недок	igrati, svirati
ГРАТИСЯ , аюся, аешся, недок.	igrati
ГРАФ , а, ч.	grof
ГРАФИНЯ , і, ж.	grofica
ГРАФІК 1, а, ч.	grafikon, dijagram
ГРАФІК 2, а, ч.	grafičar
ГРАФІЧНИЙ 1, а, е.	grafički, а, о
ГРАФІЧНИЙ 2, а, е.	grafički, а, о
ГРАФСЬКИЙ , а, у.	grofovski, а, о.

У реєстровій частині словникових статей, поданих кирилицею і латиницею, малими літерами поряд з реєстровим словом наведено граматичні ремарки.

¹⁵ Паламарчук О. Л., Стрельчук Г. П. та ін. Українсько-хорватський словник лінгвістичної термінології. — К., 2008. — 517 с. На кафедрі слов'янської філології Київського університету видано й інші українсько-інослов'янські словники лінгвістичної термінології, що містять ту саму українську базу, наприклад українсько-сербський.

Реєстрове слово подається в початковій формі великими літерами, з відмінковими закінченнями — малими. Після реєстрового слова малим шрифтом ремарки наведено в такій послідовності: закінчення родового відмінка однини та рід (ч. — для чоловічого роду, ж. — жіночого, с. — середнього): **ГРІШНИК**, а, ч. grešnik; **ГУБКА**, и, ж. spužva; **ГРОНО**, а, с. grozd; **ГУБИ**, ів, мн. usne. Прикметник наведено з родовими закінченнями: **ГРУПОВИЙ**, а, е. grupni, а, о, skupni, а, о. Займенник позначено граматичною ремаркою курсивом *займ.* При особових формах подано ще форму родового відмінка однини: **Я**, мене, *займ.* ja, mene/me. Числівник позначено граматичною ремаркою курсивом *числ.*: **ЧОТИРИ**, *числ.* četiri; **ЧОТИРИСТА**, *числ.* četiristo. Прислівник подано з граматичною ремаркою *незм.*: **ГРІЗНО**, незм. surovo, okrutno. Службові частини мови містять граматичну ремарку: **ОБ**, *прійм.* u; **ЯК**, *спол.* kako.

Українські дієслова наведено у формі інфінітива із зазначенням виду. Якщо дієслова мають форми доконаного і недоконаного виду, їх подано в одній статті. В інших випадках дієслово доконаного виду представлено окремою статтею з відповідною вказівкою. Наприклад: **ГОТУВАТИ**, ю, еш, недок. pripremati, prirepivati.

Дієслова з часткою *-ся* подано окремою словниковою статтею, оскільки у хорватських відповідниках трапляються розходження у значеннях чи відтінках значень цих дієслів з формами без частки: **ГОТУВАТИ**, ю, еш, недок. pripremati, prirepivati; **ГОТУВАТИСЯ**, юсь, недок. spremati se, pripremati se.

Омоніми позначено арабськими цифрами, крапки після цифри не ставимо: **О 1**, виг. о; **О 2**, *прійм.* u.

Значення полісемічних слів позначено арабськими цифрами в круглих дужках, наприклад: **ДІЙСНІСТЬ**, ості, ж. (1) stvarnost, (2) realnost, (3) zbilja; **ВИГОЛОСИТИ**, ошу, осииш, док. (1) izgovoriti, (2) izrecitati; **ВИГОЛОШУВАТИ**, ую, уеш, недок. (1) izgovarati, (2) klicati. Відтінки значень багатозначних слів та синоніми подано через кому: **ЯСКРАВИЙ**, а, е. sjajan, blistan; **НОСТАЛЬГІЯ**, і, ж. nostalgija, čežnja.

Українсько-хорватський словник, без сумніву, стане у пригоді не лише викладачам і студентам з Хорватії та України, а й перекладачам, діловим людям, туристам, усім представникам цих країн, які вивчають або бажають вивчити українську чи хорватську мови та цікавляться ними.

Зазначимо, що сьогодні в мережі Інтернет є можливість користуватися низкою комп'ютерних словників, у тому числі українсько-хорватських та хорватсько-українських. Проте застосовувати їх, наприклад, з перекладацькою чи навчальною метою, на нашу думку, не варто.

(Львів)

L. P. VASYLYEVA

CONTEMPORARY UKRAINIAN-CROATIAN LEXICOGRAPHY

The formation of literary language of the Croats and the Ukrainians originated in the nineteenth century. Considering the development of literary language on the territory of Croatia and Ukraine, the author of the paper regards the situation of the local dialectal varieties: written languages with several dialect-patois basis were formed in different regions of these lands. The first printed Croatian and Ukrainian lexicographical publications date back to 1595 — a dictionary by F. Vrančich (F. Vrančić) and 1596 — the dictionary by L. Zyzaniy. Today a number of Croatian and Ukrainian lexicographic publications which consider these two languages are scarce. The paper presents the published and planned in recent years Ukrainian-Croatian lexicographical editions.

Key words: the dictionary, Ukrainian-Croatian / Croatian-Ukrainian lexicography, the structure of the dictionary entry.

ЗНАКОВА ПРИРОДА НАРОДНОПІСЕННОГО СЛОВА

У статті йдеться про знаковий характер лексичних одиниць у народнописаних текстах, який зумовлює нечіткість семантики ключових слів, розгалужені синонімічно-варіантні ряди.

Ключові слова: мовний знак, лексема, семантична структура слова, синонімічно-варіантний ряд, народнописаний текст.

Сучасна наука досліджує лексику народнопоетичних текстів не лише з погляду самотньої словникової системи, а й як сукупність знаків етнокультури. Тому потребують з'ясування такі важливі й ще мало вивчені ознаки уснопісненого слова, як семіотичність, концептуальність, ускладнена семантична структура тощо. Про мовні одиниці народної поезії як елементи системи знаків етнічної культури пишуть О. Т. Хроленко Є. Бартмінський, В. В. Жайворонок, С. С. Єрмоленко та інші дослідники¹, наголошуючи, що водночас це знаки мовної системи в єдності форми та змісту.

1. *Мовний знак фольклору з погляду семіології та семіотики*. Теорія мовного знака, сформульована Ф. де Соссюром та розвинута в працях Ш. Баллі, А. Сеше, Л. Ельмслева, Е. Бенвеніста та ін., передбачає його розуміння як єдності позначуваного (*signifié*) та позначального (*signifiant*) в різних термінах (відповідно *сигніфіканти*, *план змісту*, *поняття*, *концепт* — і *сигніфікат*, *план вираження*, *слово*, *звукообраз*, *медіатор* тощо)², що важливо також для розуміння природи мовних знаків у народній поезії. Концепція Л. Ельмслева щодо розрізнення форми і субстанції (одиниці первинного позначення — слова, одиниці вторинного позначення — речення, висловлення) сприяє розмежуванню знаків народної пісні за мовним вираженням. Важливою для тлумачення знаків усної поезії, в яких форма і зміст тісно взаємодіють, є думка вченого: «Зв'язок між позначуваним і позначальним не довільний; навпаки, він необхідний»³.

Важливим для розуміння знакових систем має вчення Ч. С. Пірса та Ч. У. Морріса. У пісенних текстах можна виділити запропоновані Ч. С. Пірсом

¹ Див., зокрема, такі праці: Хроленко А. Т. Семантика фольклорного слова. — Воронеж, 1992. — 140 с.; Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. — Lublin, 2000. — 318 s.; Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2006. — 384 с.; Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси : Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів — К., 2007. — 262 с.

² Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ред. Ш. Балли, А. Сеше; пер. с фр. А. Сухотина; биограф. и крит. заметки, примеч. Т. де Мауро; пер. с фр. С. В. Чистяковой; под общ. ред. М. Э. Рут. — Екатеринбург, 1999. — С. 70.

³ Hjelmslev L. Prolegomena to a Theory of Language; transl. by F. J. Whitfield. — Madison, 1961. — P. 92.

такі різновиди: 1) знаки-зображення (знаки-ікони) (likenesses, icons), які формуються на основі подібності між позначуванням та позначальним; 2) знаки-індекси (indexes), що виникають на базі відношень суміжності; 3) знаки-символи (symbols), породжувані встановленням зв'язку за умовною згодою ⁴. Плідним для розгляду сталої знакової системи фольклору виявляється запроваджене Ч. У. Моррісом розмежування трьох семиотичних сфер: семантики (відношення між знаком, предметом і поняттям про предмет), синтактики (відношення між знаками в часовій послідовності) та прагматики (відношення між знаками і користувачами) ⁵. Однак екстраполюючи теорію Ч. С. Пірса на кваліфікацію мовних одиниць народної поезії, учені відзначають складність її застосування. Зокрема, П. Плас, проаналізувавши одиниці фольклорно-обрядових текстів із Сербії та Хорватії, дійшов висновку: «Ці та інші вербально-ритуальні тексти культурно релевантні та ритуально перформативні, тому що вони *індексійно* (суміжно, метонімічно), так само, як *іконічно* (аналогічно, метафорично) представляють / припускають і спричиняють / творять *геср*. Їхні виконавські контексти» ⁶. С. С. Єрмоленко, розглядаючи складники календарних паремій, спостерігає «тенденцію до сполучення й взаємодії індексальності з іконічністю (у різних конфігураціях, а також у різних ступенях вияву двох різновидів знакового представлення)» ⁷. На нашу думку, «подвійність» вияву зумовлена передусім синкретичним характером народнопоетичного слова, поєднанням у ньому індексальних властивостей знака й іконічності як результату налаштованості людської психіки на пошук подібності явищ, функціонування слова-знака у складі усталених формул. Наприклад, злиття в єдиний знаковий комплекс імені святого і назви церковного свята в народному календарі, що відбито в обрядовій поезії: «Ой на Івана, на Купайла Вийшла Марія, як та пава» (ЗЗ ⁸, 84), «Ходить Ілля на Василя, Носить пугу житню» (КОП, 328). Крім того, образи з переносним значенням на зразок «Кам'янос серденько, Чого сидиш, не заплачеш, Чом неньки не жалущ?» (ВП, 312) (кам'яне — 'тверде = нечутливе (серце)' > 'дівчина з таким серцем') не можна вважати власне іконічними знаками, а радше, за термінологією Ч. У. Морріса, характеризувальними, оцінними. Індексальну природу має переважна більшість метонімії та синекдох, породжених відношеннями суміжності, напр.: «Зійшла зірка з підвечірка Та впала додолу» (ІМ, 46) ('зірка (світло) > жива істота'), «Не впізнав брат сестриці: За дрібною сльозою...» (ВП, 179) (за дрібною сльозою — 'за плачем'). Як знаки-індекси сприймаємо традиційні народнописанні зачини, що налаштовують слухача на певні події, напр.: «Ой не шуми, луже, дуже, і ти, зелений дубе! Бо під тобою, зелений дубе, вся баталія буде!» (ЗЗ, 164). Уснопоетичні символи можна було б віднести до групи символічних знаків, однак зв'язок між позначуванням та позначальним тут не довіль-

⁴ Пірс Ч. С. Из работы «Элементы логики. Grammatica speculativa» // Семиотика: антология / Пер. с англ. В. П. Мурат, В. А. Виноградов и др.; пер. с фр. Н. В. Уфимцева, Г. К. Косиков, И. Н. Кузнецова; пер. с исп. А. Б. Матвеев; сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Екатеринбург, 2001. — С. 165–224; Sebeok T. A. Signs: an introduction to semiotics. — <http://books.google.com/books?id=pCbFvHFHFitYC&printsec=frontcover&dq=Signs+semiotics&cd=1#v=onepage&q&f=false>.

⁵ Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия // Семиотика: антология... — С. 129–143.

⁶ Plas P. Aspects of the Recovery of Context and Performance in a Historical Poetics and Pragmatics of Western South Slavic Ritual Folklore // Etnolingwistyka. — Lublin, 2006. — N 18. — S. 249–264, 251.

⁷ Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. — К., 2006. — С. 178.

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

ний, а впливає з типових зіставних зв'язків, часто експліцитно представлених у тому самому тексті, як-от: «Над моїми воротами все *чорная хмара*, А на мене, молодую, *поговор та слава*» (ІМ, 124). Крім цього, подібні символи можуть виконувати й індексальну функцію. Наведені кілька прикладів свідчать про труднощі аналізу знаків усної словесності з урахуванням підходів Ч. С. Пірса та Ч. У. Морріса.

2. Трактуючи мовних знаків фольклору в працях М. В. Крушевського, О. М. Веселовського та О. О. Потебні. Зазначимо, що саме в книжці М. В. Крушевського «Очерк науки о языке» (1883) раніше, ніж у Ф. де Сосюра та інших дослідників, викладено системний погляд на зв'язок слів у мові, який згодом став основою теорії лексико-семантичних груп і полів⁹. Нагадаємо важливу думку М. В. Крушевського: «Слова пов'язані одне з одним безпосередньо: 1) асоціацією за схожістю і 2) асоціацією за суміжністю. Звідси походять гнізда або системи і ряди слів»¹⁰. Досліджуючи значення слів у замовляннях, учений тлумачив їх з огляду на первісне мислення, що відбиває зв'язок слова, поняття і предмета в довкіллі. Слушні його міркування й про те, що низка подібних уявлень про предмет приводить до виникнення ряду назв для його позначення. Мотиватором номінації стає найпомітніша ознака, оскільки «у первісній мові для позначення одного предмета виникає безліч *слів*, із яких кожне — назва предмета, за однією певною його ознакою, яка вразила чимось людину»¹¹. За таким принципом утворено синонімічно-варіантні ряди народної поезії (насамперед обрядової), порівняння, паралелізми, повтори.

О. М. Веселовський, пишучи про синкретизм первісної поезії, висловив думку і про синкретичний характер її виражальних одиниць-знаків (метафоричний епітет, метафора — варіантні ряди і типові мовні образи: традиційні епітети, порівняння). Дослідник розглянув структуру й семантику епічних повторів і психологічного паралелізму як певної моделі текстового фрагмента, показав зв'язок народнопоетичної символіки та фігури паралелізму¹². Учений (у дусі наступних семіотичних студій) виявив єдині схеми організації мовного матеріалу у фольклорному тексті (поетика сюжетів)¹³. Розмежування понять «мотив» і «сюжет» стало підставою для виділення елементарних одиниць тексту, його «цеглинок», що пізніше здійснили представники російської формальної та функціонально-формальної семіотики Р. Якобсон¹⁴, В. Я. Пропп¹⁵ та ін.

З'ясовуючи знакову природу слова в народній поезії, звертаємося до вчення О. О. Потебні про мову як систему знаків і про внутрішню та зовнішню форми слова-образу (і тексту взагалі). Дослідник уважав, що мова, з одного боку, — це засіб стиснення великої кількості ознак, які становлять світ пізнання, у порівняно невелику кількість значень слів. З другого боку, знакова система мови здатна

⁹ Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке // Якобсон Р. О. Избранные работы. — М., 1985. — С. 331–348.

¹⁰ Цит. за: Почепцов Г. Г. Русская семиотика. Идеи и методы, персоналии, история. — М.; К., 2001. — С. 22.

¹¹ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Упоряд., перекл., вступ. ст., додатки З. О. Пахолок. — Луцьк, 2002. — С. 9.

¹² Веселовский А. Н. Историческая поэтика // Ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Жирмунского. — 2-е изд., испр. — М., 2004. — С. 73–200.

¹³ Там же. — С. 493–596.

¹⁴ Якобсон Р. Работы по поэтике: Переводы / Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова. — М., 1987. — 464 с.

¹⁵ Пропп В. Я. Морфология <волшебной> сказки / Исторические корни волшебной сказки: Собр. тр. — М., 1998. — 352 с.; Пропп В. Я. Русский героический эпос. — 2-е изд. — М., 1958. — 542 с.

до безмежного розширення. «Знак у слові — необхідна (для швидкості думки і для розширення свідомості) заміна відповідного образу або поняття; він є представником того чи іншого в протіканні думки, а тому називається представленням»¹⁶. Запропоновані вченим терміни можна поєднати в досить упорядковану ієрархію, на найвищому щаблі якої стоїть *знак*, що вказує на значення: щодо слова, то йому відповідає термін *представлення* (рос. *представление*), щодо поетичного твору (О. О. Потебня вважав слово і поетичний твір ізоморфними явищами) — термін *образ* (художній) або *символ*¹⁷.

О. О. Потебня пояснював знаковим характером слова чимало образних засобів народної поезії, вдаючись до принципу взаємозв'язку зовнішньої (членороздільний звук, *зміст*, що об'єктивується через звук) та внутрішньої форм (найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст). Ужите в мовленні слово-знак, отже, має такі складники: *звук* — *уявлення звуку* — *внутрішня форма* геср. *представлення змісту* (факультативно) — *значення*. Звернімо увагу також на те, що дослідник розрізняв два види значення: *ближче і дальше* (перше, за сучасною термінологією, — загальномовне (поняттєве) значення, друге — концептуальне). Внутрішня форма, на думку вченого, стає «центром образу, однією з його ознак, які переважають над усіма. Це очевидно у всіх словах пізнішого утворення з чітко визначеним етимологічним значенням (*бик* — який реве, *вовк* — який ріже, *ведмідь* — який їсть мед, *бджола* — яка дзижчить)»¹⁸. Ще краще мовний засіб представлення внутрішньої форми видно в такому ряді, наведеному дослідником: *пічкур* — «людина, що курить печі», *дровітня* — «місце, де тнуть дрова», *голубити* — «пестити іншого, як милуються голуби»¹⁹. Якщо ж у слові (як у більшості одиниць) втрачається внутрішня форма, то воно стає просто вказівкою на предмет, між звуковим оформленням та його змістом не залишається посередника. У цьому разі поетичні образи неможливі. «Тому народна поезія за меншої міри цього забуття відновлює чуттєву, ту, що збуджує діяльність фантазії, сторону слів шляхом так званих епічних висловів, тобто таких постійних сполучень слів, у яких одне слово вказує на внутрішню форму іншого»²⁰. Серед них О. О. Потебня виділив постійні епітети на зразок *крутий берег*, *ясна зоря*, *дрібен дощ*, *гіркі сльози*, усталені порівняння, паралелізми. Знак — основа порівняння, що вказує на відношення змісту попереднього слова до наступного. Образне розуміння другого рядка у вислові «Ой зірочка зійшла, усе поле освітила, А дівчина вийшла, козаченька звеселила» можливе тільки за умови «переходу думки від зорі до дівчини», оскільки зміст вислову зумовлений відношеннями представлень зорі та дівчини, світла і краси, встановленими системою мови. Відновленням внутрішньої форми О. О. Потебня вважав повторення важливого значення в кількох лексико-граматичних одиницях, напр.: «*Зачорнілася Чорна гора*, *Що не зродила жито, пшеницю*» (З, 91) — 'чорна', «*Да біленько сла-ла*, *Да біленько ж білила*» (ФК, 235) — 'білий'.

¹⁶ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1958. — Т. 1–2. — С. 18.

¹⁷ Вакуленко С. В. Чому Олександр Потебня не започаткував науки семантики геср. семасіології? // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 2004. — С. 98–108, 102.

¹⁸ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 100.

¹⁹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике... — С. 69.

²⁰ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии... — С. 145.

Принагідно зауважимо, що внутрішню форму сучасні вчені розуміють ширше, ніж просто мовне явище: «Формуючись на фундаментальній взаємодії в людському досвіді суб'єктивного і об'єктивного, довільного і мимовільного, — зазначає М. І. Голянич, — ВФ (внутрішня форма. — *Н. Д.*) слова виходить за рамки суто мовної категорії; вона завжди пов'язана інтерпарадигматичними відношеннями із міфологією, релігією, із культурою народу як світом її національного буття, з іншими сферами пізнавальних ситуацій»²¹. Саме в культурологічному аспекті, на нашу думку, полягає цінність запропонованої О. О. Потебнею категорії, що виступає фундаментом, завдяки якому здійснюється взаємозв'язок форми і змісту мовних знаків. Водночас для сучасних дослідників мовної картини світу важливе також культурно-семантичне витлумачення тих мовно-класифікаційних категорій, які лежать в основі членування семантичного простору, «що фіксується якраз у внутрішній формі слів і, крім того, у способі застосування мовою цього категоріального апарату для поширення і розбудови свого семантичного простору»²².

У 20–30-і роки ХХ ст. термін «знак» із розширеним змістом стосовно фольклорно-етнографічних фактів уживали представники Празької лінгвістичної школи (В. Матезіус, Р. Якобсон і творчо близький до них П. Г. Богатирьов та ін.). Вони об'єднували в одну систему мовця, слухача і реальну дійсність, відображену в мовних знаках, зауважуючи, що той самий предмет може виступати «то як річ, то як знак»²³. Таке розуміння переносили й на слова народної поезії, які можуть бути мовними одиницями і знаками культури. Для розуміння фольклорної стилістики (парних утворень, паралелізмів, метафор і метонімії та ін.) важлива помічена вченими якість: «У поезії існує тенденція до прирівнювання компонентів не тільки фонетичних послідовностей, але й також і будь-яких послідовностей семантичних одиниць. Подібність, накладена на суміжність, надає поезії її наскрізний символічний характер, її різноманітність, полісемантичність»²⁴.

У руслі синтагматики знаків фольклорно-міфологічної традиції здійснені дослідження В. Я. Проппа²⁵, а також пізніше К. Леві-Строса. Зокрема, К. Леві-Строс помітив значну роль іконізму в первісному мисленні, в якому важливе значення мала аналогія, класифікація природних об'єктів на основі спільного та відмінного між ними, а також прагнення «осягнути світ одразу як синхронну та діахронну дійсність»²⁶.

Аналізуючи мову фольклору, звертаємося також до праць інших дослідників: а) із семіотики літератури (Р. Барт, Ц. Тодоров); б) семіотики культурних концептів (Ю. В. Степанов); в) семіотики мовних модельованих систем

²¹ Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст / Монографія. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 75.

²² Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. — К., 2004. — С. 83–88, 85.

²³ Цит. за: Богатирев П. Г. Функционально-структуральное изучение фольклора (Малознаменное и неопубликованные работы) / Сост., авт. вступ. ст. и коммент. С. П. Сорокина. — М., 2006. — С. 44–45.

²⁴ Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / Ред. М. Зубрицька. — 2-е вид., доп. — Л., 2002. — С. 465–487, 46.

²⁵ Пропп В. Я. Морфология <волшебной> сказки...

²⁶ Леві-Строс К. Первісне мислення. — К., 2000. — 323 с.; Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З. Корисюк. — К., 2000. — С. 284.

(В'яч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, П. П. Червінський)²⁷. До цього переліку варто додати імена представників тартусько-московської семіотичної школи (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський, Ю. К. Лекомцев, Г. А. Левінтон та ін.), які досліджували мовні модельовані системи²⁸. Учені цієї семіотичної школи запропонували методику реконструкції семантики текстів, що передбачає відновлення давньої моделі світу. Зокрема, П. П. Червінський на базі народнопоетичних текстів здійснив аналіз єдиного плану змісту шляхом виділення одиниць плану вираження. Для науковця «семантична мова фольклору — це мова традиційних смислів, мова традиції у фольклорі. Її словник і граматика збігаються з граматикою і словником традиції, окресленої фольклором, відображеної в ньому»²⁹. Так, лексема *дуб* в усній словесності виявляє такі смисли: 'світове дерево, вісь світу, дорога в небо', 'місце, де перебуває верховне божество (верх дуба) і нечиста сила (гілки, корінь, душло, низ дуба)', 'вхід у підземний світ (під коренем, у дуплі)', 'носій магічних властивостей', 'провісник', 'заклятий предмет (містить чудодійні засоби, наприклад, чарівний меч)', 'засіб досягнення ритуальної мети', 'продукувальна сила', 'втілення людини', 'носій сили, міцності', 'місце зустрічі з милим (у ліричній пісні)' тощо³⁰. Наприклад, у колядці *дуб* — 'світове дерево': «На твоєму дворі *дуб* гіллянистий, А в тому *дубі* то й три користі... У корень *дуба* — сивії бобри, Посеред *дуба* — ярії поли, У версі *дуба* — яснії соколи» (33, 26); у соціально-побутових піснях — символ козака, молодця: «Розвивайся, сухий *дубе*, — Завтра мороз буде; Убирайся, *козаченьку*, Скоро поход буде» (там же, 310). Крім того, традиційні фольклорні смисли передано за допомогою різних форм, як-от: 'предмет — засіб зв'язку верху і низу' — *дуб, дерево, драбина, біб (бобове стебло), дощ, стовп, храм, камінь* (слова, предмети, їхні знаки — жестові, мімічні, предметні); 'втілення або заміщення людини (чоловіка, жінки)' — *дуб, береза, калина, яблуня, вишня, груша, соловей, зозуля, перепілка, горобець, заєць, качка, гусак, лебідь, сонце, місяць*; 'місце зустрічі з милим' — *під дубом, в саду, в лісі, при дорозі, в долині, на лузі, в полі* і т. ін.³¹ Як показав дослідник, у структурі змісту фольклорного знака переплетені реально-побутові, міфологічні, ритуально-обрядові, соціально-психологічні елементи, що стають зрозумілими в системі, у словнику традиції.

М. І. Толстой, С. М. Толстая та Є. Бартмінський наголошували, що значення мовних знаків усної поезії соціально й культурно зумовлені, оскільки передають інформацію про навколишній світ, закладену в свідомості носіїв етнічної мови. Слово як найтипівіший мовний знак лексичної системи відбиває знання про фольклорну модель світу. Водночас слово-знак у народнопоетичному тексті співвідноситься зі знаком культури в ширшому розумінні, набуваючи вторинної знакової функції. Зміст слова як мовного знака і як знака культури не є цілковито тотожним. Пор.: *веретено* — «ручне знаряддя для прядіння, що являє собою тонку паличку з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині» (СУМ, 1, 329) (передусім — зовнішній вигляд і побутове призначення). В ет-

²⁷ Семиотика: антология / Пер. с англ. В. П. Мурат, В. А. Виноградов, и др.; пер. с фр. Н. В. Уфимцева, Г. К. Косиков, И. Н. Кузнецова; пер. с испан. А. Б. Матвеев; сост. и общ. ред. Ю. С. Степанов. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Екатеринбург, 2001. — 702 с.

²⁸ Почецов Г. Г. Русская семиотика. Идеи и методы, персоналии, история. — М. ; К., 2001. — 786 с.

²⁹ Червинский П. П. Семантический язык фольклорной традиции / Отв. ред. Т. В. Цивьян. — Р/на-Д., 1989. — С. 26.

³⁰ Там же. — С. 9.

³¹ Там же. — С. 11–12.

нолінгвальному розумінні — це «знаряддя прядіння, загострена паличка, яка крутиться рукою, наділене магічними властивостями» (СД, 1, 340) (насамперед — магічні властивості: оберіг, засіб зцілення, предмет ворожіння тощо). С. М. Толстая зауважує, що хоч культурна семантика (так само як і мовна) формується на основі певних ознак денотата (форми, розміру, матеріалу, кольору тощо), вона широко спирається на обрядові й магічні функції. Тому знаки культури наділені узагальненими, категорійними, часто оцінними значеннями³², отже, схожими будуть і їхні знакові функції (вони стають умовним знаком чогось, представленого в загальних рисах). Так, слова-поняття *вода, ріка, море, гора, берег, долина, луг, ліс* та ін. — це знаки небезпечної межі між своїм і чужим світом. Вони з'являються в контекстах, де йдеться про перебування козака, рекрута, чумака, наймита далеко від рідного дому, молодої жінки — в родині чоловіка: «Крутий берег, крутий, Річенька бистренька; Далеко від мене (2) Рідна стороненька» (УНП, 1, 117), «Ой з-за гори та із-за кручі гордее військо виступає» (МГ, 118), «Сюди гора, туди гора, ніде води та й напиться, Бідненька голівонько, ні до кого прихилитися» (ПРЖ, 35), «Сподівайся нас, мати, ... Горою-долиною З чужою дитиною» (ВП, 170)», «Ой піду я лугом, Лугом-долиною, А чи не зустрінусь З родом, з родиною» (ЗЗ, 365). Знаками зв'язку з родом виступають *пташка* (без конкретизації) або *зозуля, орел, сокіл, гуси, кінь* тощо: «Будуть пташки прилітати, каляиньку їсти, Будуть мені приносити з України вісті!» (ЗЗ, 320), «Да чи був, орле, да в моїй стороні?» (ПРЖ, 30), «Ой облети, зозуленько, Мій рідний садочок» (ПРЖ, 42), «Сокіл орла питається: — Чи не був, орле, на Вкраїні?» (ЗЗ, 332), «Ой плиніте, гуси, на биструю воду, Перекажіть, гуси, до мого роду!» (ПРЖ, 33), «Хоч загину не загину Пришлю коня вороного!» (ЗЗ, 358–359). Аналіз лексичного складу уснопоетичних текстів свідчить, що, не маючи такої чіткої денотативної визначеності, як у літературній мові, слово-знак у мові народної поезії зберігає семіотичні компоненти знаків культури. Варто зазначити, що межа між мовною та культурною семантикою не досить чітка. Зокрема, представники люблінської етнолінгвістичної школи твердять, що всі культурно значущі компоненти входять до семантики мовного знака, формуючи мовні стереотипи³³; московські етнолінгвісти переконані, що семантику мовного знака і знака культури треба розрізняти³⁴. Оскільки знакові одиниці усної поезії водночас належать до фольклорної художньої системи знаків та системи знаків етнічної культури, вважаємо, що в їхньому змісті поєднані (накладаються) елементи цих структур. На думку О. Т. Хроленка, «потрібно розмежовувати знаковість фольклорного слова як семіотичність первинну — рефлeksi давніх моделювальних систем — і як семіотичність вторинну, що виникла в самому фольклорі як результат, наприклад, узагальнення символіки і тенденції до невизначеності»³⁵. Серед словесних знаків за категорійним значенням та функціями найповніше роль мовно-естетичних знаків культури, безперечно, можуть виконувати повнозначні слова. Скажімо, В. В. Жайворонок у словнику подав етнономени, виражені переважно загальними і власними іменниками (*барвінок, вертеп, дорога, крашанка, хліб, хутір, чабан, щедрування; Багатий (Святий) вечір, Бог, (Великий)*

³² Толстая С. М. Постулаты московской этнолингвистики // Etnolingwistyka. — Lublin, 2006. — N 18. — S. 7–27, 13.

³³ Bartmiński J. Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne // Ibid, 1988. — N 1. — S. 11–35.

³⁴ Толстая С. М. Знач. праця.

³⁵ Хроленко А. Т. Семантика фольклорного слова. — Воронеж, 1992. — С. 97.

Луг, Дон = Дін, Гетьманицина, Дажбог = Даждѣбог, Перун, Прощена (Процальна) неділя, Слобожанщина = Слобідська Україна), числівниками (два, дванадцять, три), сталими фразеологізованими сполуками (Лькова борода, калиновий міст, кам'яна баба, хрещена мати, воду пити (брати, розливати) та ін.)³⁶. Семіотичність — це необхідна ознака кожного ключового слова. Словами-знаками в усній творчості стають передусім повнозначні лексеми, на основі яких виникають виражальні одиниці. Те, що далеко не кожне слово-поняття зі сфери народного побуту, культури й етносоціальних відносин потрапляє до фольклору, можна пояснити саме ступенем їхньої семіотичності у традиційній культурі.

Важливо враховувати, що слово-знак реалізує свою семантику переважно у складі сталих одиниць. Скажімо, О. Т. Хроленко показав видозміни в семіотичних значеннях опорних лексем *поле* та *море* залежно від типових епітетів у російській народній пісні: «Умови наявності / відсутності епітета в іменниках *поле* і *море* однакові. Однаково виразно простежується у словосполученнях *чисто поле* і *сине море* прагнення передати значення “далеко”. Ця функціональна подібність приводить, по-перше, до їхньої взаємозаміни, ... а по-друге, до взаємного тяжіння»³⁷. Отже, саме в складі епітетних одиниць слова *поле* та *море* стають знаками віддаленого місця. Проте семіотичність ключових слів повністю реалізується лише у всьому фольклорному тексті (гіпертексті).

На семіотичність імені у фольклорно-міфологічній картині світу вказували Б. А. Успенський, Н. С. Колесник (в українській календарно-обрядовій поезії), О. О. Портуліт (в українських та російських казках)³⁸, зауважуючи, що «знак в міфологічній свідомості аналогічний власному імені»³⁹. С. С. Єрмоленко показує взаємозалежність семіотики імені сакральних найменувань і знакової структури прислів'їв та приказок як фрагментів народно-календарної моделі світу⁴⁰. На думку Є. Б. Артеменко, «значення знакового прислів'я утворює узагальнена думка, яка представляє певний актуалізований елемент етнічного досвіду в більш або менш абстрактній формі культурно значущої ситуації»⁴¹. Загадка як семіотична одиниця становить «текст, денотатом якого виступає якийсь об'єкт, у самому цьому тексті явно не названий»⁴². Як свідчать праці Т. В. Цив'ян, вивчення загадок допомагає реконструювати фольклорну модель світу⁴³. Твори українського okazіонально-обрядового фольклору (традиційні побажання, замовляння, вербальні знаки-обереги, прикмети тощо) сучасні дослідники також

³⁶ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — 703 с.

³⁷ Хроленко А. Т. Семантика фольклорного слова... — С. 103.

³⁸ Колесник Н. С. Особові імена в українських народних обрядових піснях : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Тернопіль, 1998. — 22 с.; Портуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — О., 2000. — 19 с.

³⁹ Успенский Б. А. Миф — имя — культура // Успенский Б. А. Избранные труды. Семиотика истории. Семиотика культуры. — 2-е изд., испр. и перераб. — М., 1996. — Т. 1. — С. 433–459. (Язык. Семиотика. Культура). — С. 435–436.

⁴⁰ Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць... — С. 62–167.

⁴¹ Артеменко Е. Б. Пословица как знак // Лингвофольклористика на рубеже XX–XXI вв.: итоги и перспективы : Сб. докл. междунар. науч. семинара. — Петрозаводск, 2007. — С. 3–15, 6.

⁴² Материалы к словарю терминов тартуско-московской семиотической школы // Тартуская библиотека семиотики 2 / Ред. Я. Левченко. — Тарту, 1999. — С. 79.

⁴³ Cywjan T. W. Dom w folklorystycznym modelu świata (na materiale bałkańskich zagadek) // Literatura ludowa. — 1978. — N 3 (XXII). — S. 50–68.

розглядають як тексти, що мають семіотичну природу й магичне призначення, як “ментифакти” (своєрідні знаки. — Н. Д.) фольклорного мовлення»⁴⁴.

Таким чином, знакову природу в народній пісні мають не лише слова, а й усталені мовні вислови (епітети, порівняння, метафори, метонімії тощо), уведені паремії, загадки, примовки, побажання, величання, замовляння та інші текстові одиниці малих фольклорних форм. Становлячи єдність звукової форми і змісту, вони виявляються своєрідними згустками національно-культурної інформації, яка ситуативно відтворюється носіями традиції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВП	— Весільні пісні / Упоряд., авт. вступ. ст. М. М. Шубравська.— К., 1988.— 475 с.
З	— Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., авт. передм. та перекл. М. Москаленко.— К., 1988.— 294 с.
ЗЗ	— Закувала зозуленька : антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скороговки / Упоряд., авт. передм. та приміт. Н. С. Шумада.— К., 1987.— 392 с.
ІМ	— Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Л. С. Капіріна.— К., 1974.— 351 с.
КОП	— Календарно-обрядові пісні / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. О. Ю. Чебанюк.— К., 1987.— 392 с.
МП	— Народні пісні в записах Михайла Павлика / Упоряд., прим. О. І. Дей, В. А. Качкан, авт. вступ. ст. О. І. Дей.— К., 1974.— 319 с.
ПРЖ	— Пісні родинного життя / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г. В. Довженюк.— К., 1988.— 359 с.
СД	— Славянские древности : Этнолингвистический словарь / Ред. Н. И. Толстой.— М., 1995.— Т. 1.— 577 с.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1971.— Т. 1.— 799 с.
УНП	— Українські народні пісні / Ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистый : У 2 кн.— К., 1955.— Кн. 1.— 484 с.
ФК	— Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського.— К., 1995.— 432 с.

(Луцьк)

N. O. DANYLYUK

SEMIOTIC NATURE OF WORD AS USED IN FOLK SONG

The article investigates the semiotic nature of lexical units used in folk songs, this nature being the cause of semantic ambiguity of song texts' key words as well as proliferation of the latter's synonymic variants.

Key words: language unit, lexeme, semantic word structure, synonymic variant group, folk song text.

⁴⁴ Марченко Г. В. Обрядові побажання: структура і семантика тексту : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2002.— 19 с.; Гунчик І. В. Український оказіонально-обрядовий фольклор. Структурно-функціональний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2005.— 20 с.; Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Дніпропетровськ, 2002.— 22 с.; Хомік О. Є. Український вербальний оберег: семантика і структура : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2005.— 20 с.; Філатова В. Ф. О природе магического знака // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : Материалы IV междунар. науч.-практ. конф.— Воронеж, 2007.— Ч. 1.— С. 269–276; Харченко В. К. Лингвистика народной приметы : Монография.— Белгород, 2008.— 223 с.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ: СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена обґрунтуванню змісту, семантики та структури категорії темпоральності. На основі спільних для всіх темпоральних значень критеріїв визначено категорії інтервалу, часу, таксису як складників надкатегорії темпоральності.

Ключові слова: категорія темпоральності, інтервал, час, таксис.

Специфіка категорії темпоральності полягає в тому, що вона лінгвістично інтерпретує фундаментальну онтологічну і світоглядну категорію часу. Онтологічний час уособлює динаміку світу, усі складники якого зазнають постійних незворотних змін. Цю фундаментальну ознаку відображає й мова. Вершинна граматична семантика мовного знака, через яку реалізується система мови, — предикативність, має в структурі єдиний онтологічний змістовий компонент — темпоральність.

Логічно припустити, що фундаментальність категорії темпоральності мала б відповідно відбитися в мовній, зокрема й граматичній, системі та дістати адекватну лінгвістичну інтерпретацію. Однак трактування цієї категорії виявляє вагомі базові суперечності, які стосуються, з одного боку, змісту й обсягу самої категорії та її семантичної структури, з другого, — її місця в системі граматичних категорій. У сучасній лінгвістиці термін *темпоральність* уживають у різних контекстах і з різним наповненням. Лексичний аспект вивчення темпоральності пов'язаний із системними дослідженнями структури функціонально-семантичних полів. Лексичну темпоральність визначено маркованістю семантики одиниць часовим компонентом, який може вказувати на міру часу (*вік, рік, година, секунда*), час події, факту конкретно (*вчора, торік, завтра, сьогодні*) або узагальнено (*тоді, після, до, під час*). Однак лексико-семантичний часовий компонент тільки опосередковано орієнтований на відображення онтологічного часу, оскільки вжитий у реченні та спрямований на вираження темпоральних ознак дії. Темпоральні лексеми як мовні одиниці таким чином виявляють функціонально-семантичну орієнтованість на вираження граматичної темпоральності і постають як припредикатні, придієслівні.

Як відомо, час входить як семантико-граматичний складник до категорії темпоральності. Однак світоглядне розуміння онтологічного часу як теперішнього, минулого і майбутнього й така сама його граматична інтерпретація є частковими і неповними. Очевидно, ознаки часу пов'язані з поняттям тривання та кількості. Узагальнено кількість є системою відношень порядку. Кількість підлягає або лічбі, або вимірюванню. Якщо зважити, що кількість буває

членованою або не членованою (неперервною), то неперервна кількість — це величина і час¹.

Звернімося до виявів онтологічного часу, що відбилися у граматиці. Найбільш очевидним і тотожним онтологічному часові, на перший погляд, є його однойменний граматичний вияв — морфологічний час. Термін *морфологічний час*, з одного боку, дає можливість уникнути двозначності і сплутування, з другого, — вказує на рівень формальної репрезентації.

Термін *темпоральність*, як правило, уживають як синонім терміна *час*, *часовість*. Таке розуміння темпоральності, а також уживання термінів *темпоральність*, *темпоральний* запроваджене О. Бондарком: «категорія часу дієслова в російській мові є системою граматичних форм, які використовують для вираження відношень дії до моменту мовлення чи до часу іншої дії (якогось моменту, крім моменту мовлення)». І далі: «Об'єктивний час відображається в мові не лише в системі часових форм дієслова, а й за межами цієї системи. Функціонально-семантична категорія, що спирається на різні — морфологічні, синтаксичні, лексичні — засоби мовного вираження часу, може бути названа темпоральністю»². Ідея визначати мовну категорію, яка б об'єднала всі засоби та способи відображення онтологічного часу, є важливою й актуальною. Однак якщо час дієслова є вираженням темпорального значення через відношення до моменту мовлення, то темпоральне значення як відношення до іншої дії не є морфологічним часом і тим більше не є значенням частиномовного рівня дієслова, оскільки виражене поза графемою. Те, що темпоральні відношення на синтаксичному рівні виражені за допомогою дієслівних графем (насправді за допомогою предикатних синтаксем), не означає, що вони ґрунтуються на морфологічній категорії часу. Об'єктивно другий тип темпорального значення встановлюємо через відношення до іншої дії, але не через відношення до її часу³. Водночас виникає термінологічна двозначність: якщо в першій позиції маємо на увазі морфологічний час, то в другій — час онтологічний, об'єктивний, а опертя в його вираженні на різні мовні рівні означає, що темпоральність як загальнограматична категорія не може ґрунтуватися тільки на морфологічному часі.

Визначене О. Бондарком поняття темпоральності уможливорює його подальшу категоризацію: «Засоби вираження темпоральності належать до різних рівнів мови і не творять однорідної системи»⁴. Разом з тим концепція темпоральності О. Бондарка не може бути використана в абсолютизованому варіанті: «Дієслівний час — граматичний центр, морфологічне ядро темпоральності»⁵. Така концепція реалізована й у функціональній граматиці української мови: «ядром ФСП (функціонально-семантичного поля.— В. Б.) темпоральності в українській мові, як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими. Різними синтаксичними одиницями представлені синтаксичні засоби, що також творять синтаксичну категорію часу»⁶. Хоча граматичне поняття часу пов'язане з морфологічною категорією, водночас виокремлено «синтаксичну категорію часу».

¹ Пирс Ч. С. Из работы «Элементы логики. Grammatika spekulativa» // Семиотика.— М., 1983.— С. 186.

² Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол.— Ленинград, 1967.— С. 76.

³ Див. про це: Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філологія.— Івано-Франківськ, 2003.— Вип. 8.— С. 18–25.

⁴ Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Зазнач. праця.— С. 77.

⁵ Там же.

⁶ Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : Система засобів вираження. — О., 1996. — С. 12.

Очевидно, передусім необхідно уточнити, чи час — універсальна категорія, чи кожний рівень має свою категорію часу. Крім того, важливо встановити спільну функціонально-семантичну основу цих виявів чи категорій.

У структурі синтаксичних категорій української мови виділено категорію часу лише на формально-синтаксичному рівні, хоч М. Мірченко визнає, що «буквальне перенесення морфологічної парадигми в реченнях як чисте дублювання його структурної схеми видається некоректним»⁷. Використовуючи термін *темпоральність* для позначення узагальнених лексичних і таксисних часових значень, М. Мірченко вводить темпоральність як складник структури часу (морфологічного часу. — В. Б.) без визначення засобів її вираження (на відміну, наприклад, від значень часу чи таксису)⁸. Отже, слідом за О. Бондарем М. Мірченко визнає, що темпоральність — це функціонально-семантична категорія, прототипом (чи «ядром») якої є морфологічна категорія часу і «в структурі якої перетинаються часові моделі таксису, синтаксичні категорії часу, лексико-морфологічні категорії прислівника та лексико-синтаксичні категорії прийменниково-відмінкових форм віддієслівних субстантивів, яка може виявлятися й сукупністю таких формально значущих елементів, що лежать поза дієслівною парадигмою, але утворюють функціонально-семантичне поле темпоральності»⁹.

Асоціювати темпоральність із часом стало традицією в наукових працях з української граматики. Так, Л. Звонська, досліджуючи становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові, виокремлює репрезентації презентності, претеритальності та футуральності¹⁰. Подібне розуміння темпоральності відбито у працях Ю. Ісакової та І. Талаш¹¹. Співвідносить терміни *темпоральність* / *час* й О. Кульбабська, аналізуючи предикативи із часовим значенням: «Темпоральні синтаксеми означають час формування ситуації, що її презентує основна предикатема» та відносить до цієї групи як одиниці одного рівня дієприслівники та іменниково-прийменникові структури (наприклад, *поблукавши та після зборів*)¹². Граматична традиція визначає як часові сполучники підрядних речень: «Часові семантико-синтаксичні відношення між підрядною часовою і головною частинами складнопідрядного речення вирізняються тим, що їх реалізують переважно часові сполучні слова, до яких традиційно відносять *коли, поки, допоки, доки, відколи* та ін.»¹³. Однак наведені сполучні слова вказують не на час, а на темпоральний порядок дій; це й визначає К. Городенська, виділяючи пість значенневих різновидів семантико-синтаксичних відношень, що зумовлює відповідну диференціацію часових сполучників: часову попередність, часову наступність, одночасність дій, початок дії, проміжок часу, швидке настання дії¹⁴. Отже, семантика «часових сполучних слів» таксисна.

Як універсальну категорію трактує темпоральність М. Всеволодова: «у ФСП темпоральності (або часу) ми, на відміну від О. Бондарка, не розділяємо катего-

⁷ Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. — Луцьк, 2001. — С. 211.

⁸ Там же. — С. 217.

⁹ Там же. — С. 214.

¹⁰ Звонська Л. Л. Становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2007. — 32 с.

¹¹ Ісакова Ю. П. Категорії аспектуальності та темпоральності в системі італійського й українського дієслова: зіставний аспект : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2008. — 20 с.; Талаш І. О. Функціонально-семантичне поле темпоральності в публіцистичних та інформаційних текстах : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Д., 2007. — 20 с.

¹² Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні. — Чернівці, 2011. — С. 262.

¹³ Городенська К. Г. Сполучники в українській літературній мові. — К., 2010. — С. 73–74.

¹⁴ Там же. — С. 74–75.

рії темпоральності і часу й об'єднуємо в одному ФСП всі засоби вираження ідеї часу, інакше це суперечило б самій дефініції поняття ФСП»¹⁵. Якщо ж в основі категорії лежить семантичний інваріант, то на граматичному рівні вона формує систему і структуру значень та засобів їх вираження, які утворюють ієрархічне дерево від загального до конкретного. Натомість місце грамеми темпоральності, ідентифікованої за семантико-синтаксичними відношеннями (поряд із причиновими, умовними, цільовими, а також відношеннями відповідності / невідповідності)¹⁶, у такій системі не встановлено, не кажучи про те, що до цих грамеми віднесено як граматичні, так і синтаксичні одиниці¹⁷. Вочевидь такий підхід до визначення та систематизації категорій ґрунтується не на понятті власне категорії, оскільки орієнтований на різнотипні поняття, які не підпадають під єдину структурно-системну типологію.

Зокрема, в дослідженні, об'єктом якого є дієслівні часові форми та безприйменникові й прийменниково-іменникові форми як виразники морфолого-синтаксичних та семантико-синтаксичних грамеми, в одну систему включено темпоральні конкретизатори (наприклад, *31 січня 1943 р., вранці, ввечері*), фінитивні дієслівні предикати (наприклад, *дивлюсь*), іменні предикати (*щасливий*), а також «обставинне значення часу» (наприклад, у темпоральних синтаксемах-складних реченнях із сполучником *коли*), одночасність (*коли, у той час*), часова попередність (*доки, поки*), різночасність (прийменниково-іменникові форми), відносний час (наприклад, *з ночі до зорі*) і под.¹⁸ Очевидно, що, інтерпретуючи грамеми структуру категорії темпоральності в такий спосіб, важко не тільки категоризувати поняття темпоральності, а й встановити системно-структурну ієрархію темпоральних форм та значень.

Проблема типології категорій та їхніх компонентів полягає у встановленні принципів категорійної ідентифікації. Якщо вважати, що у відношеннях до різноманітних субстанцій та обставин виявляється дієслівна ознака, відбита або в семантиці дієслова, або в його морфологічних категоріях¹⁹, то протиставлення семантики і морфологічних категорій не дає змоги встановити такі принципи. Адже категорійна граматики не може бути сформована, якщо в її системі існують одиниці чи значення поза межами її категорій. Можна дискутувати про обсяг, віднесеність і засоби реалізації категорій, але критерії їх встановлення мають бути єдиними. Стає очевидним, що ієрархічна структура має виявляти наскрізну семантичну домінанту, яка розгортається від узагальненого вияву в надкатегорії до конкретніших і часткових її виявів у категоріях і підкатегоріях. Загальномовні чи загальнограматичні категорії єдині, а вияв цих категорій на різних структурних рівнях граматики визначає функціонально-семантичні особливості, особливості форми та засобів вираження.

Варто взяти до уваги тезу Л. Вітгенштайна, що «якщо ми впроваджуємо основне поняття, то воно має бути впроваджене в усіх зв'язках, у яких воно взагалі виступає. Отже, його не можна впроваджувати спершу для одного зв'язку, а по-

¹⁵ Всеволодова М. В. К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категорий пространственных, временных и причинных отношений) // Вестн. Моск. ун-та : Сер. «Филология». — 2005. — № 1. — С. 33.

¹⁶ Мірченко М. Зазнач. праця. — С. 149.

¹⁷ Там же. — С. 150–154.

¹⁸ Романюк С. А. Грамматна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — С. 6–14.

¹⁹ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк, 1996. — С. 143.

тім іще раз для іншого»²⁰, — інакше поняття не буде функціонувати, тобто не буде адекватно відображати систему, до якої належить. Світоглядно онтологічний час постає як минуле, теперішнє і майбутнє. Це відбито в граматиці формами морфологічного часу, але ці значення актуальні в космогонічному розумінні (для макрокосму і мікркосму, світу і людини) й орієнтовані на хронологію подій (*вчора, сьогодні, завтра*). Це зовнішній абстрагований час, який сприймаємо як об'єктивний і умовно співвіднесений з моментом мовлення. Хоча цей час за формою вираження морфологічний, спектр його семантичних модифікацій належить до синтаксичного рівня, напр.: *Земля крутиться навколо Сонця. Я працюю на будівництві. Я звертаюся до тебе з вимогою.*

Статус морфологічного часу не випадковий і сформований історично завдяки співвідносності його ознак з ознаками онтологічного часу. Однак онтологічний час у сприйнятті людини кодифікується граматичною системою мови не лише через морфологічний час, і ця кодифікація не менш давня, а можливо, й первинна щодо морфологічного часу. Так, плин часу членується людиною на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку і кінця, тривалості і нетривалості, швидкості і повільності тощо. Ці часові поняття, безперечно, знаходять своє виявлення в мові — у її лексиці і граматичній структурі²¹. Ці ознаки виражені й родами дії. А роди дії — це одночасно і дуже давнє, і зовсім нове явище в історії українського дієслова²². Отже, роди дії як категорія в граматичній системі зберігають сталу динаміку розвитку впродовж всієї історії української мови. Засоби мовного вираження часового перебігу дії можуть бути названі темпоральністю²³ (термін ужито з покликанням на О. Бондарка).

Якщо зважити, що поняття часу як світоглядна ідея пов'язане зі сприйняттям послідовності зміни вражень і відчуттів та виражене як певна одинична ідея визначеної кількості і якості²⁴, то найближче до розуміння зазначеної змінності перебуває динамічна ознака, передана як дія. Кількість часу як іманентна ознака дії виражена як послідовність її початку, розгортання і кінця. Ця послідовність формує визначальну якість дії — тривання. Саме внутрішнє значення послідовності є ключовим у семантиці дії, оскільки на ньому ґрунтується сутнісна ознака й ідея часу — тривання. Первинне, базове значення онтологічного часу в системі темпоральних значень називаємо інтервалом, який виражає початок, тривання та завершення дії²⁵.

Темпоральну семантику інтервалу передають так звані роди дії, в основі яких — внутрішнє темпоральне значення дієслова. Учені традиційно відносять їх до категорії виду (чи ширше — аспектуальності)²⁶. Однак відсутність чіткого

²⁰ Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus : Філософські дослідження. — К., 1996. — С. 60.

²¹ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971. — С. 241.

²² Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 280.

²³ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — С. 241.

²⁴ Г'юм Д. Трактат про людську природу. — К., 2003. — С. 65.

²⁵ Барчук В. М. Концептуальні параметри семантики інтервалу // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. — 2004. — № 6. — С. 129–134.

²⁶ Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке // Изв. АН СССР. Отд.-ние лит. и яз. — 1948. — Т. 7. Вып. 4. — С. 303–316; Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — С. 216–237; Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова. — С. 280–284; Шелякин М. А. Категория вида и способы глагольного действия русского глагола : Теоретические основы. — Таллин, 1983. — 216 с.; Шелякин М. А. Категория аспектуальности русского глагола. — М., 2008. — 272 с.; Авилова Н. С. Морфологические категории глагола : Категория вида // Русская грамматика. — М., 1980. — Т. 1. — С. 596–604; Бондарко О. В. Содержание и типы аспектуальных отношений // Теория функциональной грамматики : Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. —

розмежування базової семантики ключових дієслівних категорій темпоральності та виду привела до того, що встановлення змісту і структури категорії темпоральності залишається нерозв'язаним, а трактування категорії виду містить глибокі суперечності. Вид сформувався історично на основі та у зв'язку і через кореляцію з означеними / неозначеними дієсловами та родами дії, а видове значення є набутих і накладених на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю²⁷, тобто на дієслівні форми з темпоральним значенням. Як же роди дії входять до структури категорії виду?

Механізм виникнення суперечності помітив В. Русанівський: «У вітчизняній і зарубіжній літературі про слов'янський дієслівний вид довгий час не розрізняли (а подекуди й досі не розрізняють) видотворення як суто граматичного явища і дериваційних, словотворчих можливостей дієслова»²⁸. За таких умов акціональні (чи аспектуальні) типи дієслів, сформовані на темпоральній семантиці, через зв'язок із видом (що є цілком об'єктивним, оскільки вид пов'язаний із родами дії генеалогічно і функціонально через використання поліфункціональних морфем, насамперед префіксів), починають трактувати через вид, а виду починають приписувати темпоральну семантику. Ця концепція утвердилася і поширилася в русистичі у зв'язку з приписуванням видові невластивих ознак, зокрема динамічної ознаки²⁹. Занесена вона й в українське мовознавство³⁰.

Утвердження вказаної суперечності стало наслідком неоднозначного розуміння і концептуального розвитку категорій, пов'язаних із видом. Ключ до правильного розуміння дав О. Потебня, який зазначав: «Більшість тих, хто писав про види, навіть знаючи, що єдино правильний напрям мовознавства є історичний, і зокрема, що був час, коли в дієслові не було видів, дивилися на види як на явища, одночасні за походженням, і ділили їх, не питаючи, що було раніше, що пізніше, не турбуючись навіть про єдність поділу»³¹. Однак його вчення було розвинене непослідовно. Зокрема, О. Семиколенова зазначає, що «загальноприйнятого визначення сутності виду як категорії дотепер немає»³², оскільки «зміст категорії виду не гомогенний, у ньому об'єднуються різні відтінки значення, які дивним способом переплетені між собою, часто супроводжуючи (чи не супроводжуючи) одне одного. У цьому одна з причин труднощів, які виникають при визначенні категорії виду»³³.

Однак О. Потебня схилився до того, що об'єктивніше термін *вид* мав би стосуватися значень тривалості: якщо врахувати, що «слово *вид* рівносильне зі словом *ступінь*, то під видом ми вже змушені будемо розуміти не dokonаність і недokonаність, а тривалість, бо тільки в тривалості є ступені»³⁴. Працею О. По-

М., 2001. — С. 40–45; Храковский В. С. Кратность. Фазовость // Теория функциональной грамматики... — С. 124–178; Загнітко А. П. Знач. праця. — С. 217–226; Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К., 2003. — 283 с.; Городенська К. Г. Дієслово. Прислівник // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 235–242; Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. — Черкаси, 2008. — С. 200–261.

²⁷ Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова. — С. 276, 281.

²⁸ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — С. 230–231.

²⁹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 2001. — С. 122.

³⁰ Загнітко А. П. Знач. праця. — С. 211; Калько М. Знач. праця. — С. 41.

³¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1977. — Т. 4. — С. 7.

³² Семиколенова Е. И. Проблема содержательной сущности категории вида // Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 53. — С. 112.

³³ Там же. — С. 115.

³⁴ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 34.

тебні підготовлено ґрунт для системного і послідовного розвитку вчення про дієслово.

Неоднозначність поглядів на вид пояснюється й термінологічною невпорядкованістю: аспектуальністю, акціональністю, видом, родами дії, способами дієслівної дії. Терміни *аспектуальність* та *акціональність* розуміють по-різному, зокрема як синоніми³⁵. Про те, що ні аспектуальність, ні акціональність не покриваються значенням слов'янського виду, свідчить типологія акціональних одиниць³⁶, а також те, що в окремих поглядах трактується «аспектуальний клас як лексична здатність»³⁷, тобто аспектуальність засадничо не виводять з граматики. Це зумовлено тим, що багато акціональних (чи аспектуальних) ситуацій реалізується і диференціюється переважно за допомогою лексичних засобів, особливо в мовах з граматичним аналітизмом. У романських і германських мовах аспектуальність — це акціональні типи дії, роди дії, сформовані на темпоральності.

М. Калько на основі семантики термінативності будує категоризацію аспектуальності, спираючись на «критерій Маслова», що має винятково формально-граматичний характер, тобто виявляє здатність до «транспозиції перфективної конструкції минулого часу в імперфективну конструкцію теперішнього історичного за умови незмінності лексичної семантики»³⁸. Учений доходить висновку, що термінативність — ядро категорії аспектуальності, тобто її семантичний інваріант, який у різних концепціях має різне «термінологічне позначення — “accomplishments” (З. Вендлер), “осуществления исполнения” (О. Падучева та ін.), “gradually terminative verbs” (В. Брой), “цілеспрямована результативна діяльність” (В. Рудден)»³⁹. На наш погляд, результативність доконаного виду та термінативність аспектуальності є різними поняттями, що відображають різні граматичні явища, які ні формально-граматично, ні семантико-функціонально не збігаються.

Акціональні типи дії, способи дієслівної дії чи роди дії в основі вираження значення мають семантику темпоральності. Це внутрішня, іманентна ознака дії. Загальна семантика темпоральності ґрунтується на синтезі таких сем: тривання + кількість = дієвість (акційність). Семантика дієвості набуває динамічної ознаки через вираження тривання як її кількісної ознаки. Кількісно означене тривання дії виражає лінійність темпоральності, що співвіднесена з темпоральною віссю онтологічного часу, однак відображає не весь час, а його кількісно означений фрагмент — проміжок: **А В С**.

На схемі дія розгортається в темпоральному просторі (на проміжку) **АС** в точці **В**. Проміжок тривання дії є моментом її початку (**А**), тривання (**В**) і завершення (**С**). Момент початку, тривання і завершення дії виражає інтервал. «Інтервал — не проміжок між повторюваними діями. У такому випадку він би звужувався до семи у структурі категорії ітеративності. Інтервал у такому розумінні не має сенсу, оскільки граматична система дієслова взагалі ніяк не орієнтована на вираження того, що відбувається між циклами (актами) дії. Інтервал є моментом початку і кінця дії, тобто дія об'єктивується мовцем через усвідомлення його тривання з погляду початку і кінця»⁴⁰. Отже, інтервал — дієслівна категорія, що

³⁵ *Татевосов С. Г.* Акциональность: типология и теория // *Вопр. языкознания*. — 2005. — № 1. — С. 109.

³⁶ Там же. — С. 112.

³⁷ Там же. — С. 111.

³⁸ *Калько М.* Зазнач. праця. — С. 98.

³⁹ Там же. — С. 156.

⁴⁰ *Барчук В. М.* Концептуальні параметри семантики інтервалу. — С. 132.

вказує на внутрішню темпоральність дії з погляду її початку, розгортання, завершення, кратності та інтенсивності на основі кількісно-якісних ознак її тривання та виражає динамічну ознаку дієслова.

Представлене поняття інтервалу не збігається із трактуванням В. Храковського, який пов'язує інтервал із суто лексичними показниками «умовної норми», щодо якої подано оцінку інтервалу між повторюваними ситуаціями⁴¹. І. Смирнов вважає, що інтервал є основою зародження часу, однак звужує його семантику до кратної кількості, ігноруючи концептуально базові ознаки тривання та інтенсивності. Це приводить до приписування семантики інтервалу тільки «ситуаціям неоднократної дії» та проміжку між діями (їхніми циклами)⁴². Залишається нез'ясованим, як можна передати кількість дії без вказівки на розгортання в часі, тобто без тривання, і без оцінки квантитативності. Не ясно, у чому суть семантики інтервалу як проміжку між діями в таких прикладах: «Еще они стали частенько ходить на речку»⁴³, «Она то появляется, то исчезает», «Каждое воскресенье я провожу с отцом»⁴⁴.

В усіх цих випадках передано значення кількості актів дії, тобто квантитативність, і жодним чином, у вказаному розумінні, — значення проміжку. Неоднозначність зумовлена, очевидно, етимологією терміна *інтервал* та вузьким (арифметичним) розумінням поняття «кількість».

Як бачимо, лінійність темпорального значення закладена у внутрішній семантиці дієслова — дієвості, вираженій як тривання і виявленій у категорії інтервалу. Це базове, інваріантне значення темпоральності, яке лежить в основі усіх її виявів. Морфологічний час розгортає цю семантику як зовнішню темпоральність у лінійності нескінченної прямої, яка дублює так звану вісь онтологічного часу. Отже, лінійність морфологічного часу є не лише і не стільки його властивістю. Лінійність виникла як відображення інтервалу та є його іманентною ознакою. Значення граматичної лінійності відповідає світоглядному уявленню про час, оскільки дія, що почалася та триває, має незворотний характер та неминуче завершується чи йде до завершення. Таким чином, уявна вісь часу світоглядно є множиною окремих інтервальних сегментів (відрізків — для здійснених дій, променів — для дій, які тривають), що формують так звану темпоральну вісь, яка, однак, лише умовно може асоціюватися із плином онтологічного часу. Саме на цю вісь накладено окрему цілісну дію та граматично визначено момент її здійснення з погляду минулого, теперішнього чи майбутнього. Морфологічний час отримав сему тривання (дієвість), і відповідно лінійність, від інтервалу; носієм цієї лінійності є дієслівна грамема як форма вираження граматичного часу.

Отже, темпоральний зміст морфологічного часу має два аспекти: загально-темпоральний та власне часовий. Загальнотемпоральний відображає дієслівну природу морфологічного часу, який постає як ознака дії, ґрунтуючись на семантиці тривання. Власне часовий аспект полягає у вираженні моменту здійснення дії на темпоральній осі з позиції мовця. Якщо значення інтервалу виявляло внутрішні темпоральні ознаки (в межах початку, тривання та завершення дії), то час виявляє зовнішні, безвідносні до характеру здійснення дії. Зовнішній характер

⁴¹ Храковский В. С. Семантические типы множественных ситуаций и их естественная классификация // Типология итеративных конструкций. — Ленинград, 1989. — С. 21.

⁴² Смирнов И. Н. Ситуации временной нелокализации действия и семантика интервала // Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. — СПб., 2000. — С. 241–242.

⁴³ Храковский В. С. Зазнач. праця. — С. 21.

⁴⁴ Смирнов И. Н. Зазнач. праця. — С. 252.

темпорального значення зумовлює словозмінний характер категорії часу. Отже, час — дієслівна категорія, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позиції мовця (щодо моменту мовлення).

Формальна (і формалізована) традиційна граматики визначає дієслово як носія динамічної ознаки, однак не дає відповіді на те, яка категорія виражає сему динамічності в граматичній семантиці дієслова. Українська граматики виявляє кілька підходів до трактування граматичної категорії часу. У структурі морфологічних категорій дієслова часові відводять місце після виду, стану, особи⁴⁵, перехідності, виду, особи⁴⁶, виду й аспектуальності⁴⁷, виду, родів дії, стану та перехідності⁴⁸. Певним чином це зумовлено типологією дієслівних категорій, однак загалом, на наш погляд, не відповідає принципу ядерності / периферійності, диференційності / релятивності дієслівної категорійної системи. Окрему позицію висловив І. Вихованець: «У внутрішній структурі власне-дієслівних категорій спостерігається рангове їх співвідношення. Центр власне-дієслівних категорій становлять взаємопов'язані категорії часу і способу, їх периферію — категорія виду»⁴⁹. Щоправда, цей висновок зроблено у зв'язку із загальнодієслівним статусом виду, який виявляє себе у всіх дієслівних формах.

Інший аспект трактування часу стосується визначення його граматичного змісту. Найпростішим і найоб'єктивнішим з методологічного погляду є традиційне трактування часу: він виражає відношення дії до моменту мовлення⁵⁰. Однак у світлі останніх досліджень категорії темпоральності, зокрема щодо категорії таксису, слід уточнити, що час не виражає, та й не може виражати відношення, оскільки є абсолютним граматичним значенням. Уточнене формулювання — «в основі дієслівної граматичної категорії часу лежить поняття співвіднесеності дії (стану) з моментом мовлення»⁵¹ — можна прийняти як таке, що вказує на механізм вираження значення, але не на вираження відношення.

Вільне поводження з дефініціями природи часу приводить до розмивання його категорійного статусу. І. Вихованець зазначає, що «граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що можуть відбутися»⁵². Об'єктивно час не виражає «передування моменту мовлення, слідування за моментом мовлення, одночасності з моментом мовлення»⁵³, оскільки є не співвідносним, а абсолютним граматичним значенням. Момент мовлення є абсолютним і абстрактним через те, що виступає як логіко-граматична константа: будь-який мовленнєвий акт і, відповідно, будь-яка мовна структура передбачають мовця, поза яким вони не існують. Отже, мовець, імпліцитно присутній у кожному акті мовлення і в кожній мовній структурі, і є позицією відліку морфологічного часу. Як мовна конструкція завжди породжена мовцем, так і граматичне часове значення виражене як його позиція. Антропоцентризм мови не передбачає істинності чи хибності ча-

⁴⁵ Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — 255 с.

⁴⁶ Русанівський В. М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 296–429; Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова. — С. 274–309.

⁴⁷ Загнітко А. П. Зазнач. праця.

⁴⁸ Городенська К. Зазнач. праця.

⁴⁹ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 91.

⁵⁰ Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця. — С. 168; Русанівський В. М. Дієслово... — С. 296–429, 367.

⁵¹ Русанівський В. М. Дієслово... — С. 367.

⁵² Вихованець І. Р. Зазнач. праця. — С. 91.

⁵³ Там же.

сового граматичного значення щодо дійсного факту, морфологічний час індіферентний до об'єктивного часу відображуваної події; його істинність виступає як інтенція мовця, як оцінка часу відносно себе. Ця позиція граматично не виражена, а мислима. З погляду конкретного чи абстрактного мовця та усіх носіїв мови форма *читав* виражає минулий час, *читаю* — теперішній, а *читатиму* — майбутній безвідносно до будь-якої події об'єктивного світу, в тому числі безвідносно до акту мовлення чи моменту мовлення, адже грамема не відображає факту, вона вилучена з контексту і при цьому зберігає формально виражений спектр граматичних значень. Отже, об'єктивно моменту мовлення не існує, а є закріплені за дієслівними формами часові значення; момент мовлення є граматичною константою, механізмом граматичного вираження часу за допомогою імплікованої позиції мовця.

Співвідносне темпоральне значення виражає таксис, для якого позиція відліку, на відміну від абсолютного моменту мовлення для часу, є змінною: темпоральне значення таксису встановлюємо через відношення до іншої дії. Як і час, таксис має загальнотемпоральний аспект, оскільки опертий на ознаки тривання та лінійності; власне таксисний аспект виражає темпоральний порядок через відношення між діями, але безвідносно до характеру тривання і часу здійснення дії. Категорію таксису виокремлено найпізніше з усіх темпоральних категорій. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, застосуванням функціонального підходу в лінгвістиці, і зокрема в граматиці, яке припадає на другу половину ХХ ст.; по-друге, внаслідок спостереження за «екзотичними» мовами, граматичні системи яких виявляли засади (і значення), цілком відмінні від сучасних індоєвропейських мов чи добре знаних мов інших сімей (наприклад, кавказько-іберійської чи угро-фінської); власне, для дослідження таких мов і був запроваджений функціональний аналіз. У таких мовах темпоральне значення виражене як порядок дій у поліпредикативних структурах. Р. Якобсон пов'язав це значення з «відносним часом» і назвав грецьким відповідником «таксис», спостерігаючи за вираженням часових значень у нівхській мові аборигенів острова Сахаліну⁵⁴. Здійснюючи аналіз категорій дієслова в російській мові, Р. Якобсон вказує, що подібні відношення описані Л. Блумфілдом у алгокінських мовах індіанців Північної Америки та Б. Уорфом у мові хопі⁵⁵.

У трактуванні таксису через проблеми з визначенням параметрів та критеріїв установлення його семантики описовий аналіз таксисних форм не привів до задовільного теоретичного інтерпретування. Логічно припустити, що якщо таксис виокремлено завдяки спостереженням над дієслівними категоріями, зокрема через детермінацію значень морфологічного часу, який має темпоральний зміст, та специфічної темпоральної (таксисної) морфологічної форми — дієприслівника, то таксис так само перебуває у сфері темпоральності. Однак Н. Семенова вважає таксис «найбільш суперечливою категорією сучасної **аспектології**» (виділення наше. — В. Б.)⁵⁶.

Інша двозначність у трактуванні таксису полягає в ототожненні його з часом; при цьому не завжди прозоро використано термін «час»: то як морфологічну категорію, то як денотат граматичної темпоральності з використанням уже уста-

⁵⁴ Jakobson R. Shifters, verbal categories, and the Russian verb // Jakobson R. Selected Writing / Ed. S. Rudy.—The Hague; Paris, 1971.— Vol. 2.— P. 135.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация.— Великий Новгород, 2002.— С. 15.

лених термінів щодо таксисних значень — *передування, одночасність, наступність*⁵⁷, які, однак, не забезпечують категоризації, опису та типології значень цієї темпоральної категорії. Методологічна неточність у використанні понять одночасності / різночасності полягає в тому, що це не є власне таксисні значення, а значення морфологічного часу в таксисній інтерпретації. При різночасності формально беруть до уваги морфологічно одночасні події (наприклад, виражені дієсловами у формі теперішнього часу), але такі, що співвіднесені як передування — наступність, що не дає змоги встановити різночасність.

Розглядаючи таксис під кутом зору семантики темпоральності, можемо встановити спільні та відмінні риси таксису з інтервалом та часом. Таксис ґрунтується на дієслівній граемі, однак виявляє себе при її функціонуванні на синтаксичному рівні, отже, це дієслівно-предикатна категорія. Однак система таксисних одиниць, тобто дієслівних предикатів, не збігається із системою дієслівного морфологічного класу; таксисні одиниці для можливості темпоральної взаємодії мають передавати подію, отже, сема тривання в таксисних дієслів має бути актуалізована і належати до певного семантико-граматичного типу дієслівного значення. Семантичний інваріант дієвості (тривання) є загальнокатегоріальною темпоральною ознакою. У таксису, як і в інтервалу та часу, — спільний денотат — онтологічний час. Однак таксис максимально зорієнтований на денотативну ситуацію, оскільки відображає не лише темпоральний характер події, як це роблять інтервал і час, а темпоральний зв'язок між подіями, виражаючи таким чином не зовнішню статичну граматичну семантику, а семантику взаємодії, зв'язку, тобто динаміку таксисної ситуації. Отже, таксис виражений спеціальною, властивою йому граматичною формою.

Таксис підпадає під критерій лінійності та позиції відліку, тому може відбивати лінійні ситуації. Час і таксис виражають відносне темпоральне значення через орієнтацію на позицію відліку: час — щодо моменту мовлення, таксис — щодо іншої дії. Для розмежування характеру відносного значення можна використати терміни «відносний» / «співвідносний», запропоновані для характеристики морфологічного часу, але приблизно з таким самим змістом⁵⁸. Час відбиває зовнішню відносну морфологічну темпоральну семантику, а таксис — зовнішню відносну синтаксичну темпоральну семантику.

Система таксисних значень спирається на кілька диференційних ознак категорії таксису та визначається структурним рівнем граматичної системи, до якого ця категорія належить. Так, інтервал диференціюємо на морфемному рівні (семантика кореневої морфеми та акціональна семантика синтетичних морфем) як граматичне значення дії, вираженої дієсловом (морфологічний рівень), яка має реляції з рівнем синтаксичним у семантичних модифікаціях (наприклад, при вираженні значення дистрибутивності). Час належить морфологічному рівню як диференційна частиномовна ознака дієслова, пов'язана зі способом дії, вираженої синтетичними й аналітичними морфемами безвідносно до семантики кореневої морфеми. Таксис диференціюємо на синтаксичному рівні, а вираження його значення є властивістю поліпредикативного комплексу.

⁵⁷ Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. — М., 2001. — С. 234–242; Бондар О. І. Зазнач. праця; Семенова Н. В. Зазнач. праця; Храковский В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология // Типология таксисных конструкций. — СПб., 2009. — С. 11–113; Слободинська Т. С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси. — Вінниця, 2011. — 404 с.

⁵⁸ Русанівський В. М. Дієслово... — С. 368.

Аналіз категорії та значення таксису ґрунтується на кількох засадничих позиціях. По-перше, категорія таксису не входить до функціонально-семантичного поля аспектуальності; по-друге, таксис і час — дві різні категорії з властивими їм засобами вираження і значеннями, які, взаємодіючи в системі категорії темпоральності, одна одну не взаємозумовлюють і не визначають, оскільки ґрунтуються на різних аспектах темпоральної семантики, а з погляду структури є різнорівневими. Це означає, що для встановлення таксисних значень є необхідною належність дій до одного часового плану (теперішнього, минулого чи майбутнього) і що часове значення дієслівної форми не диференціює значення таксисне⁵⁹. Реалізація таксису визначена умовами взаємодії таксисних предикатів у структурі поліпредикативного комплексу⁶⁰.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати визначення категорії таксису: це дієслівно-предикатна граматична категорія, що вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій онтологічного часу.

Отже, категорія темпоральності ієрархічно в структурі граматичних категорій є надкатегорією, в систему якої входять категорії інтервалу, часу, таксису. Семантичним підґрунтям, що об'єднує всі темпоральні значення, є дієвість (чи значення дії), виражена як тривання — кількісно-якісна ознака дії. З формального погляду темпоральність виражає ключове значення дієслівних грамем, надаючи дієслову динамічної ознаки. Тривання як іманентну ознаку (як внутрішній час) дієслівної грами виражає категорія інтервалу. Це диференційна дієслівна категорія, що об'єднує різноформні його вияви в частиномовний клас. Зовнішня (відносна) темпоральна ознака виражена в категоріях часу і таксису. Усі складники надкатегорії темпоральності об'єднані низкою диференційних структурно-системних і семантичних ознак.

Ознака та критерій лінійності становлять зміст категорії темпоральності і по-різному трансформуються в її виявах. Так, лінійність інтервалу постає як єдність, неподільність дії в її внутрішньому розгортанні через початок, тривання і закінчення; вона відображена відрізком — реальним актом дії, співвідносним з подією об'єктивного світу. Натомість лінійність часу і таксису необмежена: час узагальнено пов'язаний з усвідомленим буттям *дотепер* і *тепер*, а таксис — із усвідомленим темпорально зумовленим буттям через співвідносну оцінку мовцем. Крім того, за ознакою лінійності сформоване протиставлення значень у межах таксису: лінійна темпоральність виражена як послідовність, нелінійна — як сутаксис (синхронність). В основі поділу темпоральних категорій на два класи лежить ознака відліку (чи відносності) темпорального значення: безвідносне темпоральне значення представлене категорією інтервалу (значення не ґрунтується на позиції відліку), відносні темпоральні значення виявляють категорії таксису та часу. При цьому відносні темпоральні значення зазнають подальшої градації за ознакою абсолютної (незмінної) чи співвідносної (змінної) позиції відліку і розмежовують час і таксис.

Крім диференційних ознак лінійності та позиції відліку, наявні відносні (загальнограматичні) ознаки: структурний та семантичний критерії, які тісно по-

⁵⁹ Пор.: Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса.— С. 238.

⁶⁰ Барчук В. М. Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів // Українознавчі студії.— Івано-Франківськ, 2010–2011.— № 11–12.— С. 20–30.

в'язані з диференційними. Так, структурно категорії темпоральності розмежовуємо на морфологічні і синтаксичні. До морфологічних (грамемних) належать інтервал і час, а до морфолого-синтаксичних — таксис. До морфологічно простих належить форма категорії часу (словозмінна), оскільки вона виражена спеціалізованими однотипними морфемами безвідносно до інших структурних ознак дієслова. До морфологічно складних — категорія інтервалу, що передається взаємозумовленим морфемним комплексом дієслівної грамеми. Таксис на синтаксичному рівні виходить за межі тільки граемного ярусу як зовнішньо (як складна синтаксична структура, поєднана синтаксичним зв'язком), так і внутрішньо (як виражений через функціонально спеціалізовану одиницю — предикат, формально Vf, Vadv).

За семантичним критерієм темпоральні категорії розмежовуємо як семантико-граматичні, формально-граматичні, функціонально-граматичні. Так, інтервал, виражаючи темпоральне значення, спирається на семантику дієслівної дії; ключову роль у вираженні інтервалу відіграє коренева морфема, значення якої модифікується усім складом семантико-граматичних морфем, що накладає взаємообмеження у вираженні типів значень інтервалу, та є індиферентним щодо формально-граматичного значення (наприклад, часу). Через цю індиферентність усі дієслівні форми об'єднані категорією інтервалу. Час як формальна граемна категорія універсально виражений особовим дієсловом постійно і без будь-яких обмежень. Таксис визначений функцією складників таксисної форми як формально (обов'язкова функція предиката), так і семантично (співвідносність певних семантичних типів предикатів із певною семантикою дії).

Розглянуті ознаки роблять категорію темпоральності універсальною, загальнограматичною, міжрівневою, а її денотат — онтологічний час — постає базовим, засадничим онтологічним складником у побудові та функціонуванні граматичної та загальномовної систем. Отже, темпоральність — загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, та відбиває внутрішній, зовнішній та співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час.

(Івано-Франківськ)

V. M. BARCHUK

GRAMMATICAL CATEGORY OF TEMPORALITY: SEMANTICS AND STRUCTURE

This article is devoted to both analyses of contents, semantics, and the structure of the category of temporality. On the basis of common criteria for all temporal meanings the categories of interval, tense, taxis are determined as constitutive sub-categories of temporality.

Key words: category of temporality, interval, tense, taxis.

РЕАЛІЗАЦІЯ ІЄ. *SED- : *SOD- В АПЕЛЯТИВНІЙ ТА ПРОПРІАЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ

У статті розглядається проблема походження псл. *besēda, *besēdъ / *besēdъ; *sqdъ, *sqdъba, *sqdica, *sqdъnica, *sqdъbъka; *sъsqdъ, *posqda.

Ключові слова: етимологія, семантичний розвиток, семантична реконструкція.

Слова на позначення реалій матеріальної, соціальної та духовної культури, зокрема *besida*, *posud*, *судно* (корабель), *суд*, *судьба* та ін. не раз були предметом розгляду в слов'янському мовознавстві. Вихідним пунктом для пропонованої статті стали етимології з творчого доробку О. М. Трубачова: 1) іє. *sed- : *sod- та 2) псл. *besēda, *besēdъ / *besēdъ (Трубачев¹, 2004, 119–120; ЭССЯ, 1, 211–213). Незважаючи на те, що з цієї теми в літературі вже є вагомі напрацювання вітчизняних та зарубіжних етимологів, усе ж хотілося б висловити низку певних міркувань.

1. Іноді, як слушно зазначив О. М. Трубачов у зв'язку з етимологією іє. *sed- : *sod-, «утрата лексеми є нічим іншим, як зміною семантики, смислу», а тому доля досліджуваного чергування іє. *sed- : *sod- «сидіти» у праслов'янській мові становить результат переосмислення окремих форм і слів, що поклало кінець їх дальшому існуванню». За О. М. Трубачовим, у праслов'янській мові немає ступеня *sod- < *sed-, проте наявність *sadъ, *saditi допускає існування псл. *sod- < *sed-, оскільки засвідчене псл. *sad- < *sōd- як довгий ступінь відношення до *sod-. Проте цей ступінь існує (у прихованому вигляді) в континуантах псл. *xodъ- < псл. *sod- «хід» < іє. *sod- «т. с.» в особливих фонетичних позиціях, а «іє. *sod- «сидіння» та висування *sod- «хід, хідня» тісно пов'язані як взаємовиключні явища» (Трубачев, 2004, 119–120). Значення «сидіти» представлене в дірл. *suide* «сидіння», лат. *solium* «трон» < іє. *sodjom* (ці мови не розвинули значення «хід, ходити»), натомість грецька (ὁδος) та праслов'янська мови для іє. *sod- фіксують значення «хід, ходити» і не мають значення «сидіння, сидіти». Це, на думку О. М. Трубачова, — переконливе, хоча й непряме, свідчення етимологічної єдності *sed- : *sod- «сидіти» та *sod- «ходити» з псл. *sēdēti < *sēd- < *sed- (Трубачев, 2004, 120)². Раніше значення іє. I *sed- «сидіти» й II *sed- «ходити, йти» зводилося О. М. Трубачовим до синкретичного «пересуватися, сидючи в повозці» (Фасмер, 4, 235).

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Як варіанти з пізнішим -o- < -e- в континуантах псл. *sēd- / *sod- розглядаємо засвідчені в словниках рос. діал. (ворон.) *sōditi* «садовити, запрошувати сісти», (брян.) «ставити снопи для сушіння (до клуні, риги й т. ін.)»; полаб. *sodē* «(він) садить» (СРНГ, 39, 208–209; ЕСУМ, 5, 163).

Слідом за О. М. Трубачовим вважаємо, що значення «ходити» — вторинне стосовно «сидіти», а механізм його розвитку пов'язаний із семантикою досягнення мети, і що «з боку реально-семантичного заманливо вважати, що на інновації “сидіти” > “ходити” відбився у давнині новий спосіб пересування сидячи (наприклад, у повозці чи верхи, пор. рос. *всадник*, дінд. *sādin*)³, або тут значною мірою відіграла роль семантика досягнення мети, як можна було б зрозуміти з дінд. *ā-sad* “підходити, досягати” (сказати б, “присісти в кінці дороги, біля цілі?”), *ut-sad* “йти”, *apa-had* “усуватися, уникати”» (Трубачев, 2004, 120). Приклад такого механізму спостерігаємо в семантичних переходах «сидіти» > «бути постійним, цілеспрямованим» і далі — в розвитку ідеї дії, руху в дінд. *sad* «сидіти», «опускатися», *sādā* «завжди, постійно», *āsad* «сидіти; сидати на», «наближатися», «досягати», *anāsādyā* «недосяжний», *apasad* «підсидати», «підходити», *apasada* «ізгой», *apahati* «вигнання», *utsad* «усуватися, йти, зникати» (Кочергина, 682–683, 731; 104, 128, 54, 116). Як приклад розвитку семантики руху, цікаві, на наш погляд, осет. *суз* / *сузæ* «зад», «задня частина», «гузно» та *сузтузу* / *сізтузу* «задом наперед», *сузтузу сæуу* «задкувати», «відступати», що на рівні індоєвропейських мов споріднені з дпвн. *spik*, нім. *Speck* «сало», «ліп» (Абаев, 3, 182–183), а тому з континуантами іє. **sed-* : **sod-* співвідносні суто типологічно.

Досить імовірним видається (як один зі способів) розвиток семантики «рух» у слов'ян унаслідок появи утворень на **u-*, **per-* **pri-* зі значеннями пересування (у випадку з **per-* — пересування в інше місце), що закріпили семантику «хід», та одночасним виникненням форм **xodъ*, **šьdъ*. Їх появу традиційно пов'язують із вказаними префіксами (Рокоту, 1, 887; Фасмер, 4, 253). Слов'янські рефлексі ступеня **sod-* із семантикою руху швидкого, енергійного вбачаємо в укр. діал. (бойк.) *сидіти* «пити», «нести», «пертися», «слатися (про дим)», *перен.* «бити» (СБук. Г, 473); *сидікати* «дубасити, лущувати», *сиднути, садонуту*, рос. *садонуть* «вдарити» (ЕСУМ, 5, 162), рос. діал. *сидить* «швидко йти, бігти, їхати», «швидко текти», *судить* «швидко йти, рухатися»; *сожсануть* «сильно вдарити» (СРНГ, 36, 26–27; 39, 209, 216), рос. діал. (пск., твер.) *сажатъ: вишь, сидит как!* «драпцює, біжить, хутко йде» (Даль, 4, 127). Вочевидь із подібним матеріалом можна пов'язувати й походження назви потоку *Сідний* у бас. Верхнього Дністра, який С. О. Вербич логічно виводить з укр. **садний*, припускаючи, однак, семантичний зв'язок останнього з апелятивом на зразок укр. діал. *сіджавка* «озеро, де розводять рибу» (Вербич, 76).

Зваживши на валентнісні характеристики ад'єктивного форманта **-ьп-* у **sadyнь(jь)* (> укр. **садний*), можна припустити існування в слов'янських мовах лексеми **cad* (< псл. **sodъ* : **sady*) зі значенням «хід і т. ін.», підтвердження чому вбачаємо в рос. *надсадный* (про крик), для якого вихідним виступає значення «різкий»: зв'язок *швидкого, різкого* руху й аналогічного за своїми характеристиками артикуляційного процесу загальновідомий (Варбот, 1988, 66–78), пор. рос. діал. (арх.) *сăдить* «рвати, роздирати» — *сăдить* (алт.) «часто, швидко говорити» (СРНГ, 36, 26–27).

Крім того, з ідеєю швидкого пересування можна пов'язувати й відновлювані Р. М. Козловою слов'янські прагідроніми **Sodimъ* / **sodimъ* ~ **soditi*: рос. *Содима*, допл. Пельшми в системі Сухани, *Содима*, р. у Вологодському й Кодни-

³ Ідея пересування *сидячи* простежується також в дінд. *suāda* «їзда», а також у типологічно спорідненому з *Isthātar* «візник, колісничий» — вторинному, на нашу думку, щодо *II sthātar* «що-н. незрушне, постійне» (Кочергина, 760, 754).

ковському пов. Вологодської губ., а також *Sodomъ < *sodomъ ~ *sodti (Казлова, 2002, II, 186, 212).

2. Лише припустивши наявність семантики «xid» для *sed-, можна логічно пояснити походження псл. *besěda, *besědъ / *besědъ. Стосовно словотвору першого з них висловлювалися різні думки, що зводяться до таких позицій: 1) *besěda < *bez- + *sěda та 2) *besěda < *be- + sěda (повніший огляд версій див.: ЭССЯ, 1, 211–213). На користь вірогідності другої версії наводилися міркування про первинне значення псл. *besěda «сидіння» з розвитком у «місце для сидіння», «сидіння разом», «розмова». Отже, у словнику підтримується висунуте Я. Розвадовським зближення з дінд. *bhasát* (*bhasád*) «гузно» (< *«сидіння»), що дозволяє розглядати слов'янський факт як реліктове утворення: «з боку семантичного — давнє ім'я дії з подальшою конкретизацією значення, з боку формального — архаїчне й функціонально не зовсім ясне префігування іє. кореня *sed- “сидіти”» (там же, 212).

На наш погляд, оцінити дещо інакше походження псл. *besěda дозволяють певні міркування, висловлені О. М. Трубачовим щодо етимології структурно ідентичного *Bodincus* або *Bodenco* (лігурійської назви річки По) зі значенням «безодній», який відновлюється як *«bo-dicno- < *bo-digno- < *bo-dugno- “безодній, без дна”, що доволі точно відповідає литов. *be-dugno*- “без дна”, *bedūgnis* “безодня”, також у гідронімах *Bedūgnė*, *Bedūgnis*, і дозволяє внести коректив до відомої географії відповідників балт. *be(z)*, прасл. *be(z)* (та індо-іран. паралелі)» (Трубачев, 1991, 28). Тому стає очевидним, що й у випадку з *besěda, *besědъ (особливо в ролі гідроапелятивів), префіксальна морфема *be- повинна мати аналогічну семантику.

Ураховавши притаманні слов'янському *be(z) значення «без», «не» (ЭССЯ, 1, 212), а також властиву іє. *sed- : *sod- семантику «рух», псл. *besěda, *besědъ / *besědъ можна пов'язувати з базовою для них семантикою «не(мало)рухомість», «не(мало)рухомий», пояснюючи раніше затемнену мотивацію вживання префікса *be(z) щодо праслов'янської дієслівної основи *sed-. Тому ми абстрагуємося від запропонованого А. Ф. Журавльовим пояснення білоруського топоніма *Беседзь* (неподалік р. *Беседя*)⁴, у якому вбачається зв'язок дієслова *sидіти* з топографічними термінами, передусім із гідронімами: «... сѣли суть Словѣни по Дунаеви ...», «... и сѣдоша на Вислѣ ...» з подальшим розвитком семантики осілості. Отже, А. Ф. Журавльов вважає, що «гідронімічне уживання *besědъ працює на користь його (О. М. Трубачова. — О. І.) потрактування цього слова та його морфологічних варіантів, що заперечують наявність у них префікса *bez-* (*besěda — «місце сидіння»))» (Журавлев, 78).

Відповідно слов'янські гідроніми *Беседя*, *Беседъ* (пізніше переосмислені в народній свідомості під впливом *беседя* «розмова») могли отримати мотивацію «нерухома», тобто «річка з повільною течією» тощо, пор. *Беседъ* — р. б-ну Сожу (колишньої Смоленської губ.), а також гідроніми *Бесидны* (п. *Besidny*), л. Урича в Галичині, *Беседна* — р. у бас. Тихвинки в колишній Новгородській губ. (Vasmer, 1, 151).

У цьому випадку гідроніми-континуанти праслов'янської онімної основи *Besěd- виступали б у колі численних типологічних паралелей: *Нечеча* — гідроніми в Галичині, у Київській, Могилівській та Тверській губ. (Vasmer, 3,

⁴ Пор. також гідронім *Беседъ*, а також ойконіми *Беседъ* у колишніх Гомельському та Могилівському повітах (Семенов-Тянианский П. П. Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 255).

406–407); *Нетекуча* — річка, що перетворюється на болото, а потім на ручай і впадає в р. Смяч, п. Снову п. Десни л. Дніпра; *Малотеча* / *Малотэка* / *Малотічка*, р., п. Десни л. Дніпра (обидві в Чернігівській обл.) (Черепанова Микротоп., 197, 180). Наведені так звані первісно негативні гідроніми протиставляються позитивним — р. *Хода* в колишній В'ятській губ.; *Ходунья* — р., л. Свеси л. Десни (Сумська обл.) (Vasmer RGN, 11, 498; Черепанова Микротоп., 290), — сягаючи, зрештою, іє. **sed* : **sod-*. Типологічними паралелями назвам на *Ход-* є гідроніми *Текуча* в Черкаській та Івано-Франківській обл. (СГУ, 556), а також численні гідроніми *Быстрица* (21), *Быстрик* (22) на території колишньої Російської імперії (Vasmer, 1, 244–246).

Проте, крім розроблюваної нами раніше версії щодо семантики «не(мало)рухомий» (Іваненко, 2008, 50–51), яка цілком адекватно характеризує неквапливу, плавну течію води (втім, як і розмови), можна запропонувати не менш очевидну для гідронімної номінації ідею про поєднання псл. **be-* «не» та **sēd-* < іє. **sed-* «сидіти» з подальшим розвитком для **besēda* значень «який рухається швидко», «непосида». Тому для псл. **besēda*, **besēdъ* / **besēdъ* у ролі гідроапелятивів цілком логічно видається семантика «бистра, непосидюча ріка». Це дозволяє нам розглядати гідроніми типу *Беседъ*, *Беседда*, у тому числі згадуваний гідронім *Бесідний*, як утворення, семантично тотожні гідронімам *Хода*, *Быстрица* та ін. Однак і в цьому випадку виключати ймовірність народноетимологічного переосмислення назв річок *Беседда*, *Беседъ* (під впливом *беседда* «розмова» тощо) остаточно не можна, а семантичний перехід «поволі, неквапно, плавно рухатися» > «текти» цілком придатний, на нашу думку, для характеристики плинну ріки.

Тому логічно розмежовувати псл. **besēda* на I **besēda* «сидіння поряд», «бесіда, розмова» < «не(мало)рухомість» та II **besēda* «меткий, швидкий, непосида». Як ідеальну типологічну паралель для останнього наведемо рос. діал. *несēда* «непосида» (без локалізації, з покликанням на Даля (СРНГ, 21, 150)). Відтак є всі підстави вважати, що псл. **besēda* зберігає обидва значення іє. **sed-*: старе «сидіти» та інноваційне «йти, рухатися».

У контексті дуальної семантики іє. **sed-* : **sod-* з континуантами не зайвим буде вказати й на відбиття її в низці апелятивів, що характеризують людину за відмітними рисами характеру чи особливостями поведінки, тому псл. **besēda* невіддільне від антропонімної номінації. Цілком імовірно, що антропонім *Беседда* (Новикова, 85) сягає **besēda* «ледар, нероба, лежень», пор. рос. діал. *besēda* з численними значеннями на зразок «посиденьки», «вечорниці» тощо (СРНГ, 2, 265). Також (як вторинне семантичне похідне) пор. рос. діал. (новг.) *besēdovaty* «проводити час без роботи» (там же). Зазначимо, що типологічно антропонім *Беседда* цікаво співвіднести з антропонімом *Нехода*. Останній можна пов'язувати з лексикою на зразок рос. діал. (комі) *неходалый* «який не вміє ходити (про дитину)», (пінез., арх.) «який не має схильності виходити з дому, який любить проводити дозвілля у себе вдома», (пінез.) «немоторний» (СРНГ, 21, 202–203) та ін. Наведена лексика продовжує, на наш погляд, первинну семантику «не(мало)рухомість». Тому для псл. **besēditi* / **besēdati* (останнє відновлюється на підставі рос. діал. (дон.) *besēdatъ* (*бисēdatъ*) «говорити, розмовляти» (Сердюкова, 32)), **besēdovati* можна відтворювати семантику «поволі, неквапно, плавно говорити» < «сидіти», «не(мало)рухатися». З іншого боку, слід пам'ятати й про «швидку» семантику II **besēda* та можливість її застосування для характеристики особи.

3. Як впливає з аналізу іє. **sed-* : **sod-*, розглядати його слід у контексті псл. **besēda* з базовим значенням «не(мало)рухомість» тощо. У цьому випадку можна зробити висновок про те, що значення «пересуватися (сидячи)» — вторинне й могло розвинутися, у тому числі і в праслов'янській мові, саме на основі загальної ідеї «рух», підкреслюючи новизну такого способу пересування. І саме те, що ані латинській, ані германським мовам не властива сема «рух», а також те, що в наведених давньоіндійських фактах відображено передусім цю сему, свідчить на користь її інноваційного характеру. Отже, можна припустити, що значення «не(мало)рухомість» майже витіснило в слов'янських континуантах іє. **sed-* семантику руху (зберігши її, зокрема, в пізніших префіксальних утвореннях на зразок **besēda*), а для континуантів псл. **sod-* ідея пересування найкраще збереглася в псл. гнізді **xod-*.

З іншого боку, цікаво розширити коло континуантів іє. **sed-* : **sod-* за рахунок форм із носовими **e*, **o*: **sqdъ* та ін., щодо походження якого існують різні версії (стислий огляд версій див: Складенко, 3–5). Власне, псл. **sqdъ* — один з небагатьох соціально-юридичних термінів, який у спеціальній літературі досі не має однозначного тлумачення.

Найостанніша етимологічна його інтерпретація належить В. Г. Складенку, який підтримав і обґрунтував етимологічну версію А. Брюкнера про зв'язок **sqdъ* із рос. псл. *сѣтъ* «говорити», *сѣтъ* «сказав». Саме **sqdъ* (утворене за допомогою чергування *e* : *o* та суфікса *-d-*) сягає псл. **sondos* < **sentēi* «урочисто оголошувати, піднесено говорити» Останнє стало основою для псл. **seti* «говорити», власне ж **sentēi* < іє. **k'en-* «урочисто говорити» (Складенко, 4–5, 7). У контексті цієї етимологічної версії для псл. **sqdъ* виводиться значення «обговорення, висловлення думки про когось» (там же, 5).

Не заперечуючи цієї етимології, хотілося б сказати кілька слів на користь версії, запропонованої Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондрушем.

Так, Ж. Ж. Варбот слідом за Р. Брандтом розглядає псл. **sqdъ* із вихідним значенням «зібрання членів роду, племені» у зв'язку із **sed-* — на противагу усталеній у славистиці етимології *суд* < іє. **som-dhe-* (> псл. **dēti*). У запропонованій етимології увагу акцентовано на логічному семантичному розвитку в континуантах псл. **sed-* семантики «сидіти» > «володіти», «панувати». Тобто псл. **sed-* могло вживатися на позначення високого соціального статусу особи, зокрема її права вершити суд. У цьому випадку **sqdъ* могло бути похідним від **sēde-* з первинним значенням «засідання» = «сидіння» або «ті, хто сидить» (про осіб, наділених владою, про їхню діяльність; Варбот, 1983, 64–66).

Роком пізніше Ш. Ондруш запропонував етимологію, в якій псл. **sqdъ* «суд» розглядається як субстантивний дериват дієслівної основи іє. **sed-* / **sēd-* : **sed-* / **sōd-* «сидіти, засідати» з вторинною назалізацією (вбачаючи аналогію в *red-* > *rend-* > **rēdъ*), унаслідок чого з **sod-* : **sad-* виникло утворення **sond-* : **sand-* > **sqdъ*. Праслов'янському **sqdъ* дається таке визначення: «суд є сидінням, засіданням, на якому «захисники» порядку визначають покарання для злочинців, порушників закону». Тому досить показове співвіднесення (як похідного) слп. *sed-ria* «красивий суд» із лат. *sēdēs iudiciāria* «юридичне засідання» (Ондруш, 178).

Проте задовго до появи наведених вище версій О. М. Трубачов запропонував для **sqdъ* семантику «зібрання членів роду, племені, суд», приймаючи не власне слов'янське походження досліджуваної лексеми, а підтримувану на той час в етимологічних словниках О. Г. Преображенського, А. Брюкнера, М. Фасмера, В. Махека та ін. етимологію **sq* + *dъ* як ступінь редукції *dh(ē)-* «класти, ставити»;

робити». За О. М. Трубачовим, таке саме походження має **sqdъ* «посудина». Відповідно з псл. **sqdъ* «суд» виводяться ім'я діяча **sqdi* (рос. *судья*) та дієслово **sqditi*, а від **sqdъ* «посудина» — **sqdъкъ* й складання **posqda* (Трубачев, 1966, 35–236).

Наведена для *суд* «суд» і *суд* «посуд» словотвірна модель підтримується також у словниках Ю. Покорного, Ф. Безлая, П. Скока, П. Я. Черних (Pokorny, 235; Bezlay, 3, 284–285; Skok, 3, 355–356; Черных, 2, 216). Як таке, що не має загальноновизнаної етимології, укр. *суд* «суд» кваліфікується в «Етимологічному словнику української мови», а на позначення посуду відновлюється псл. **sqdъ* «посудина; що-небудь складене» із зауваженням, що останнє — однакового походження з **sqdъ* «суд» (ЕСУМ, 5, 467–468).

Однак сучасні етимологічні пошуки свідчать, що етимологія *sqdъ* «посуд» неоднозначна. Так, В. Г. Складенко пов'язує його походження з псл. **sem-tēj* «лити, наливати» < іє. **sem-* «лити, наливати, черпати». Слово розглядається як утворене за допомогою чергування *e : o* та суфікса *-d-*: **somedos* > *sqdъ* «вмістилище, куди наливають воду або якусь іншу рідину, посудина для води (рідини)» (Складенко, 7–8).

Аналогічно псл. **posqda* пов'язується з **posomdā* < **posemtēj* > **poseṭi* «полити, налити». Відповідно псл. **sъsqdъ* виводиться від **sunsomdos* < **sunsemtēj* > **sъseṭi* (Складенко, 9).

Перенесення ж псл. **sъsqdъ* «посуд» у корабельну сферу відбулося завдяки використанню великої дерев'яної посудини, складеної з частин, що добре тримається на воді, наприклад, діжки, для пересування водою. Через що човен стали називати так само, як і дерев'яну посудину (Складенко, 10).

Пропонована нами етимологія **sqdъ* «посуд» де в чому ідейно близька до запропонованої В. Г. Складенком, проте як основу для аналізованих слів ми розглядаємо іє. **sed-* : **sod-*.

Говорячи про походження I **sqdъ* «суд» та II **sqdъ* «посудина», слід відзначити, що обидві праформи варто розглядати разом, як це робилося раніше, але значно більше уваги варто приділити слов'янському матеріалу. Власне, йтися може виключно про застосування етимологій Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша до псл. **sqdъ*. Інакше кажучи, ми пропонуємо значення «сидіти», «сідати», притаманні більшості континуантів іє., псл. **sed-* (> псл. **sede-*), певним чином пов'язувати з **sqdъ* «посудина», маючи на думці контекстуально зумовлений семантичний розвиток «сідати», «садовити(ся)» > «опускати(ся)» > «опускаючи(ся), поміщати(ся) всередину». Засвідчені в слов'янських континуантах іє. **sed-* : **sod-* значення «сидити», «саджати», «садовити», «опускати (в землю й т. ін.)» лише зміцнюють позицію обстоюваної нами етимології. Отже, найточнішим значенням для **sqdъ* уважимо «вмістище», «місце для зберігання (схов) чого-н.», пор. у цьому сенсі ст.-укр. *суд* «посуд» (Тимченко, 2, 376), укр. діал. (бойк.) *суд* «т. с.» (Онишкевич, 2, 264), блр. *суды* «два відра», болг. *съд*, макед. *сад*, схв. *суд* «посудина», пол. *sqd* «посудина», ч., слц., влуж., нлуж. *sud* «бочка» (ЕСУМ, 5, 467) та ін.

Як ілюстрацію наведемо лексику, що безпосередньо відбиває семантику «класти», «поміщати всередину»: рос. діал. *насудобить* «накопичити, запасти що-небудь», «покласти більше, ніж треба (солі, перцю і т. ін.)»; пересолити, переperчити та ін., *насудивать* «заряджати, ставити пастку, капкан» (СРНГ, 20, 204) = «насаджувати (приманку)», а також *засудобить* «засунути, загубити» (СРНГ, 11, 73).

Семантику «помістити» відбито, на нашу думку, і в загальновідомих у слов'ян *сосуд*, *посуда*, пор. схв. *пѡсуда* «посудина, дзбан» (Толстой, 665), укр., рос. *посуда* «т. с.» < **posqda* / **posqđь* «посудина» < **posqđiti* «покласти, помістити» та ін. Один із прикладів подальшого семантичного розвитку **posqđiti* «помістити» спостерігаємо в друс. *posqđiti* «врятувати», «зберегти» (Срезневский, 2, 1273), що відображає конкретний спосіб дії для виконання задуму. Утворення на зразок друс. *съсѣдъ*, *сосѣдъ*, *съсѣдъ* «посудина, дзбан», *съсѣдина* «дзбан, посудина» (там же, 3, 833) слід пов'язувати з пізньопраслов'янським **szsqđь* «посудина» ~ **szsqđiti* «покласти», «помістити». Саме ж префіксальне *съ-* слід розглядати як первісний «прийменник з род. в. для введення назв предметів, на поверхні яких знаходиться початковий пункт руху, дії» ~ ст.-сл. *съ*, *съ(н)* < псл. **szь*, **szь(n)* < **szьn* (ЕСУМ, 2, 212).

Зрештою, значення «класти», «поміщати всередину» реконструюються завдяки наявності лексики, що відбиває, на наш погляд, семантику «додавати», пор. друс. *съсѣда* «позика», *съсѣдиѣ* «позика»? (Срезневский, 3, 833)⁵, рос. *ссудить*. Так чи інакше з цим значенням слід пов'язувати й рос. діал. *посѹд* «позика» (СРНГ, 11, 73), схв. *пѡсуда* «позика», *посѹдити* «позичити, дати в борг», «позичити, дати в борг», а також *усудити* «дати в борг, позичити», *усуђивати* «давати в борг, позичати» (Толстой, 665, 1020). Тобто для всієї такої лексики, особливо з огляду на існування слова *посуд(а)* в його загальновідомому «кухонному» значенні, слід, залежно від характеру вмісту посудини, виводити семантику «докласти», «до-сипати», «до-ливати» тощо.

Ураховуючи всі наведені міркування, а також (узагальнюючи й належним чином розвиваючи) розглянуті етимологічні версії О. М. Трубацова, з одного боку, й Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша — з другого, вкажемо на можливі шляхи виникнення псл. **sqđь* «суд» й **sqđь* «посудина»:

1) **seđe-* «засідання» = «сидіння» чи «ті, хто сидить» > **sqđь* «суд» (Варбот) (пор. ще **seđq* «сяду». — О. І.). Відповідно й **sqđь* «посудина» також можна розглядати як імовірно похідне від псл. **seđe-*. Припускаємо, що цей корінь у певний період ще міг зберігати зв'язок зі значеннями «сідати, опускати, поміщати»; «встановлювати» (пізніше і в переносному значенні). Можливо, для псл. **seđe-* слід припустити існування в минулому спільного значення «вмістити», а для **seđq* — крім загальновідомого «сяду», — значення «покладу», «поміщу» (що цілком узгоджується із семантикою іє. **sed-*). Пізніше від **sqđь* мало утворитися **sqđiti* «опускати», «класти», «поміщати», «ставити» і т. ін. Також мали виникнути інноваційні значення на зразок «судити», «виносити, оголошувати вирок»;

2) інша етимологічна можливість виникає у зв'язку з міркуваннями Ш. Ондруша про вторинну назалізацію в основі іє. **sod-* / **sad-*. Відповідно розгляд псл. **sqđь* «посуд», «суд» як наслідку вторинної назалізації дає нам можливість пов'язувати його з іє. **sond-* : **sand-* із приблизною семантикою «опускати», «поміщати» < **sod-* : **sad-* «сидіти», «садити» / «сидіння» (у плані пропонованої нами дієслівної семантики пор. також наведене на початку статті іє. **sed-* : **sod-* «сидіти»). Далі мало виникнути псл. **sqđiti* (із семантикою, аналогічною наведеної вище).

⁵ Виходячи з властивого суфіксу *-иѣ* (< *-bje) значення збірності й беручи до уваги наведені у словнику цитати (див. там же), можливо, логічніше буде припустити для друс. *съсѣдиѣ* значення «гроші, майно і т. ін., взяті в борг».

Крім того, щодо генези **sqdъ* цікаве, на нашу думку, зауваження О. М. Трубачова про семантичну еволюцію **sqdъ* «посудина» > **sqdъ* «корабель», властиву лише східнослов'янським мовам, яка, проте, виступає в колі інших слов'янських типологічних відповідників — псл. **obkręť* і **statъkъ* (Трубачев, 1966, 234–237). Однак це зауваження О. М. Трубачова можна витлумачити й на користь підтримуваної нами етимологічної версії (всупереч етимології псл. **sqdъ* < іє. **som-dhe-*). Саме вказаний семантичний перехід може зайвий раз свідчити на користь семантики «садити» < «опускати», «поміщати». Це твердження правомірне тим паче, що семантика «приєднувати», властива іє. **som-*, реалізується лише в префіксальних утвореннях, тоді як у випадках із чистими основами іє., псл. **sed-* : **sod-*, псл. **sqd-* значення «садити», «опускати», «поміщати» не потребують жодних доповнень або уточнень. Відтак і необхідності в з'єднувальному префіксі іє. **som-* (> псл. **sq* «су-») не виникає.

На користь підтримуваної нами етимології свідчить і той факт, що утворення з основою *суд-* мають досить розгалужену семантику: друс. *съсъдъ* «знаряддя», «інструмент музичний», «частина тіла, посудина» та ін. (Срезневский, 3, 834), ст. укр. *посудокъ* «снасть» (Тимченко, 2, 189), рос. діал. *судно́* «вим'я» (ССГ, 10, 139).

Механізм такої генералізації семантики, очевидно, той самий, що й у випадку з одним жаргонним слівцем у шахістів: рос. *посуда* означає «шахи + шаховий годинник», коли побутове значення слова *посуда* (тобто те, що використовується нами в побуті щодня) поширилося й на «знаряддя праці».

Із семантикою «класти», «поміщати», «утверджувати» можна співвідносити й розглянутий вище слов'янський соціальний термін **sqdъ* і пов'язані з ним **sqdъba* (< **sqditi*), **sqdica*, **sqdъnica* (обидва від **sqdъ*), **sqdъbъka*. Що ж до реалізації семантики «утверджувати», «класти», «встановлювати», то порівняймо типологічно споріднені вислови: рос. *положить (себе) за правило, он положил себе сделать* (что-л.), *поставить на своем, настоять на своем*, а також термін *судова постанова*. Тому припускаємо, що поняття «суд» первісно пов'язувалося зі значеннями «встановлювати» > «з'ясовувати» (пор. рос. *судебное разбирательство, разбирать дело* або тавтологічну (за О. М. Афанасьєвим) формулу *судить-рядить* (Афанасьев, 3, 373)). Можливо, первісно **sqdъ* могло означати «щось встановлене, остаточно визначене» і вже потім – «вирок», і вирок остаточно, невідворотний.

Про це свідчить і контекст уживання континуантів псл. **sqdъba*. Так, за О. М. Афанасьєвим, «слово *судъба* (серб. *у суд, суђенъе* — “тако ти је усуд усудио!”) одного кореня з дієсловом *судити* і, відтак, означає те, що присуджено = призначено людині вищим божественним судом» (Афанасьев 3, 370); пор. також відомий російський вислів *от судьбы не уйдешь!*, що відбиває світоглядні особливості давніх слов'ян⁶.

Звичайно, розвиток слов'янських міфологічних уявлень, особливо у світлі етномовних контактів слов'ян з іншими народами, позначився й на поповненні списку «дійових осіб» слов'янської демонології. Уважаємо, саме завдяки їм у демонології слов'ян (очевидно, внаслідок торговельних та культурних контактів з балканськими народами, зокрема з греками, а від них, найімовірніше, через посередництво хорутан (словенців), у слов'ян західних взагалі) відомі «живиці, суђеницы та судицы (*suђenice = sojenice, sudice = sodice*), тобто діви

⁶ Із цим на основі протиставлення корелює рос. діал. *пересечь судьбу* «запобігти чомусь» (СПГ, 2, 91).

життя й долі. Останнє ім'я відоме лужичанам (sudzicke), словакам та чехам (sudice, sudičky). За повір'ям, уцілілим поміж істрян, рожаниці (= судиці. — О. І.) живуть у гірських печерах ...» (Афанасьєв, 3, 334–335). Як уважають хорутани, радяться рожаниці головно про те, якою смертю помре новонароджений: «to su ove babe, koje sudiju sako dete s kakvum smrtjum prejde iz ovoga sveta».

Наповнення образу *судиць* etc. нагадує образи давньогрецьких *мойр* (< гр. *moira* «участь, частка»), які успадкували риси архаїчних божеств. Уявлення ж про архаїчних *мойр* пов'язувалися зі звичаєм віддавати частину їжі, здобичі або жертвоприношення кожному з членів роду, об'єднуючи їх в одне ціле (Тахо-Годи, 98). І в цьому випадку у слов'янській демонології також простежується «балканський слід».

Отже, розгляд іє. *sed- : *sod- та його слов'янських континуантів засвідчує їх функціональне багатство й різноманіття, сприяючи також проясненню окремих темних місць у (пра)слов'янському лексиконі. Звісно, запропоновані в статті етимології — лише версії, проте з погляду семантики вони видаються нам цілком імовірними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Абаєв	— Абаєв В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1979. — Т. 1–5.
Афанасьєв	— Афанасьєв А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1994. — Т. 1–3.
Варбот	— Варбот Ж. Ж. Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации. — М., 1983. — С. 64–66.
Варбот	— Варбот Ж. Ж. О семантике и этимологии звукоподражательных глаголов в праславянском языке // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации. — М., 1988. — С. 66–78.
Вербич	— Вербич С. О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник. — К., 2007. — 120 с.
Даль	— Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. 1–4.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. — К., 2006. — Т. 1–6.
Журавлев	— Журавлев А. Ф. Заметки на полях «Этимологического словаря славянских языков» // Этимология 1988–1990. — М., 1993. — С. 78.
Иваненко	— Иваненко А. В. Реализация псл. *séd- : *sod- в апеллятивной и пропріальной лексике // Междунар. конф. «Северное Причерноморье: к глубинам славянской культуры» (V Чтения памяти академика О. Н. Трубачева, Алушка, 25–30 сентября 2008 г.): Материалы конф. — К. ; М., 2008. — С. 50–51.
Казлова	— Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд. — Гомель, 2002. — Т. 2. — 265 с.
Кочергина	— Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. — М., 1996. — 944 с.
Новикова	— Новикова Ю. М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. — Донецьк, 2007. — 996 с.
Ондруш	— Ондруш Ш. Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // Этимология. 1984. — М., 1986. — С. 176–181 с.
Онишкевич	— Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : У 2 ч. — К., 1984. — Ч. 1–2.
Преображенский	— Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. — М., 1958. — Т. 1–2.
СВГ	— Словарь вологодских говоров : Уч. пос. по русской диалектологии / Ред. Т. В. Паникаровская. — Вологда, 1983–2007. — Вып. 1–12.

- Сердюкова — Сердюкова О. К. Словарь говора казаков-некрасовцев. — Ростов н/Д., 2005. — 320 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Соколенкова. — Ленинград ; СПб. — 1966–2007. — Вып. 1–43.
- Скляренко — Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 11 // Мовознавство. — 2011. — № 5. — С. 3–10.
- С.Бук.Г — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. — Чернівці, 2006. — 688 с.
- СГУ — Словник гідронімів України / Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. — К., 1979. — 780 с.
- СПГ — Словарь пермских говоров. — Пермь, 2000–2002. — Вып. 1–2.
- Срезневский — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1958. — Т. 1–3.
- Тахо-Годи — Тахо-Годи А. А. Греческая мифология. — М., 1989. — 304 с.
- Тимченко — Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. — К., 2003. — Кн. 1–2.
- Толстой — Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. И. И. Толстой. — М., 1957. — 1168 с.
- Трубачев 1966 — Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). — М., 1966. — 416 с.
- Трубачев 1991 — Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. — М., 1991. — 272 с.
- Трубачев 2004 — Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений // Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. — М., 2004. — Т. 1. — С. 19–120.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1988. — Т. 1–4.
- Черепанова — Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. — Сумы, 1984. — 458 с.
- Черных — Черных П. Я. Историко-этимологический словарь русского языка. — М., 1999. — Т. 1–2.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1974. — Вып. 1–36.
- Bezljaj — Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 1995. — Knj. 1–5.
- Pokorny — Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — Bd 1–9.
- Skok — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1973. — Knj. 1–4.
- Vasmer RGN — Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden, 1980. — Bd 1–11.
- Vasmer — Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. — Berlin; Wiesbaden, 1961. — Bd 1–5.

O. V. IVANENKO

A *SED- : *SOD-STEM REALIZATION IN APPELLATIVE AND PROPRIAL LEXIS

In the article the origin of the псл. *besěda, *besědъ / *besědbъ; *sqdъ, *sqdъba, *sqdica, *sqdъnica, *sqdъbъka; *sъsqdъ, *posqda etc. in connection of ie. *sed- : *sod- approaches.

Key words: etymology, meaning development, meaning reconstruction.

Деменчук О. В.

**ЛІНГВІСТИКА ЕКСПЕРІЄНЦІЙ: ДИНАМІЧНІ МОДЕЛІ
В СЕМАНТИЦІ ЛЕКСИКИ ЧУТТЄВОГО СПРИЙНЯТТЯ :
МОНОГРАФІЯ**

Рівне : Б. в., 2011. — 416 с.

Сучасний етап розвитку мовознавства визначає пріоритетність динамічного (когнітивно-функціонального) підходу до вивчення мовних явищ. Орієнтуючись на використання альтернативних евристик аналізу мовного матеріалу, такий підхід ставить за мету представити мовну систему як комплекс ієрархічно упорядкованих вимірів, які засвідчують різні способи кодування мовною одиницею інформації про певний стан справ. Монографія О. В. Деменчука написана саме в руслі зазначених тенденцій. Вона ставить за мету описати динамічні семантичні моделі експерієнціальної лексики — конструкти, що формують уявлення про альтернативні варіанти осмислення феноменів чуттєвого сприйняття та способи кодування такого типу інформації семантикою експерієнтів в українській, польській та англійській мовах.

Застосування динамічного підходу в сфері лінгвістичної семантики має особливу значущість та актуальність, оскільки сприяє поглибленню й уточненню уявлень про національно-мовні картини світу, виявляє специфіку інтеріоризації дійсності представниками певного мовного соціуму засобами лексичної, сентенціальної та дискурсивної номінації.

Дослідження зазначеного аспекту мовної семантики з позицій когнітивної та функціональної лінгвістики можна вважати цілком своєчасним, оскільки моделювання пізнавального досвіду людини, втілене в мовних і мовленнєвих формах, стає дедалі актуальнішим у контексті сучасної когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми. Актуальність монографії О. В. Деменчука підсилюється ще й тим, що дослідження експерієнціальної лексики автор виконує на тлі методологічних постулатів, які проголошують ідею динамічного (багатовимірного) устрою мови, упорядкованої за моделлю багатоваріантного пізнання об'єктивного світу.

Поділяючи ідею багатовимірного образу світу, автор рецензованої монографії зазна-

чає, що презумпція динамічного впорядкування світу декларується сьогодні багатьма науками, причому вже не лише як загальнонаукова методологічна рамка, але і як необхідна передумова поступу та досягнення бажаного результату, особливо в тих сферах, які мають справу з багатовимірним образом світу, багатовимірною реальністю. З цієї перспективи в праці здійснено ґрунтовний аналіз ґносеологічних передумов експерієнціальної номінації. Автор досліджує природу експерієнціальності на ґрунті положень філософії інтервальності: будь-який об'єкт природного або соціокультурного буття сприймається суб'єктом у контексті конкретної пізнавальної ситуації. Реалізація положень інтервальної філософії порушує низку проблемних питань щодо співвідношення таких констант людської когніції, як сенсорно-перцептивна здатність, мислення та мова. Такого типу співвідношення розглядається у праці на засадах принципу «коректності»: визначальним є «ґносеологічне узгодження» того, що (у заданих умовах) висуває когніція людини, і того, що репрезентує мовна система «в особі» певного експерієнта.

Наголошуючи на необхідності об'єднання методологічно суміжних підходів «динамічного» спрямування, автор визначає ключовими такі напрями дослідження: 1) комбінаторний підхід, який, акцентуючи увагу на ізоморфізмі варіативності компонентів значення слова і його синтаксичних зв'язків, визнає існування різних «точок зору» (альтернатив) у тлумаченні слова; 2) ситуативний підхід, який розглядає змістовий і формальний ізоморфізм одиниць лексичного і синтаксичного рівнів через концепт ситуації — стан справ, упорядкований за моделлю пропозиційного типу; 3) топологічний підхід, який описує значення слова у форматі певної метасхеми; 4) конструкційний підхід, який визнає семантичним центром мовної одиниці конструкцію, комплекс, упорядкований у форматі пропозиції. Саме з позиції зазначених підходів

у праці осмислюється метамовна проблема моделювання семантичного змісту мовної одиниці. У перспективі побудови динамічної моделі значення експерієнційної лексики автор подає ґрунтовний огляд динамічних моделей семантичного опису лексики, виокремлюючи чотири типи метамовної репрезентації мовних смислів: дискретно-комбінаторний, інтегрально-ситуативний, топологічно-схематичний і комплексно-конструкційний.

Серед теоретичних здобутків рецензованої праці на особливу увагу заслуговує позиція автора щодо необхідності проведення комплексного, реалізованого на основі «плюралістичної методології», аналізу експерієнційної лексики. З цього погляду вагомим здобутком О. В. Деменчука є розроблення нової комплексної методики дослідження експерієнційної лексики, реалізованої на основі методології багатовимірного семантичного простору. У праці уточнюється філософський і лінгвістичний зміст понять «експерієнція», «експерієнціальність», «експерієнціальна лексика (експерієнтив)»; з'ясовуються ґносеологічні передумови експерієнційної номінації; декларуються методологічні постулати лінгвістики експерієнції; визначаються способи кодування експерієнційної інформації семантикою ознакових експерієнтів; проводиться системний аналіз предметних експерієнтів за параметрами рольової структури, комунікативного рангу, референційного статусу, таксономічного класу та дейктичної характеристики учасника ситуації; встановлюються особливості динаміки розвитку семантичної парадигми експерієнційної лексики та виокремлюються динамічні моделі семантичної деривації експерієнтів в українській, польській та англійській мовах.

Для втілення визначених завдань і реалізації поставленої мети автор запропонував багатовимірну модель аналізу семантики експерієнційної лексики, в якій зміст експерієнтива розглядається у форматі динамічної семантичної структури — утворення ієрархічно упорядкованих смислових компонентів, розподілених у перспективі трьох взаємозалежних інформаційних вимірів: реляційного (граматичний тип інформації), ситуативного (словниковий тип інформації) та репрезентативного (концептуальний тип інформації). Динамічна семантична структура експерієнтива осмислюється у праці як конструкт, що представляє концепт ситуації багатовимірного типу. Такий конструкт містить інформацію про: а) *динаміку вибору* — концептуальне наповнення мовної одиниці, що відображає певну пізнавальну позицію номінатора (у типологічній перспективі — позицію певного мовного колективу) стосовно

реального стану справ; б) *динаміку взаємодії* — співвідношення лексичного (словниковий тип інформації) і синтаксичного (граматичний тип інформації) аспектів мовної одиниці, що відображає концептуалізацію типового стану справ; в) *позиційну динаміку* — ступінь синтаксичної активності або важливості мовної одиниці, що відображає концептуалізацію потенційного стану справ; г) *динаміку зміщення (переходу)* — дериваційний потенціал і стратегії мовної одиниці, що забезпечують регулярні семантичні зв'язки, реалізовані на основі механізмів семантичної похідності: зсув фокуса уваги / категоріальний зсув (парадигматичний аспект) та композиція смислів (синтагматичний аспект).

Заслуговує на схвалення порушуване у праці питання щодо параметрів аналізу семантики експерієнційної лексики. Залучення номенклатури альтернативних параметрів аналізу семантики експерієнтів ставить за мету витлумачити існуючі семантичні контрверзи: (а) розмежування обов'язкових і необов'язкових учасників ситуації (проблема «актант vs. сирконстант»); (б) кількісного і якісного складу учасників ситуації (проблема номенклатури семантичних ролей); (в) взаємодії учасників ситуації на рівні композиційних смислів (проблема сфери дії лексичної одиниці); (г) взаємодії учасників ситуації на рівні сентенційних смислів (проблема співвідношення семантичних і синтаксичних актантів). Параметри виокремлюються на підставі приписуваної учасникові експерієнційної ситуації стратегії когнітивної (ґносеологічної) та / або комунікативної (прагматичної) поведінки. Основними у праці визнаються актантний, комунікативний, таксономічний, референційний і дейктичний параметри. Задаючи певну характеристику учасника експерієнційної ситуації, параметри розкривають: характер кодування ядерних актантів, процедуру актантної деривації та декореляції семантичних ролей учасників, специфіку пониження або підвищення комунікативного рангу учасника, що ідентифікує ступінь його прагматичної значущості (виділення) у висловленні, категоріальну природу дисципланти за критерієм граматичного, лексичного та концептуального таксону, денотативний статус актанта, позиційну характеристику учасника стосовно іншого учасника ситуації. Застосування цих параметрів дало можливість авторові з'ясувати альтернативні способи розподілу інформації семантикою експерієнтива у перспективі реляційного, сентенційного та репрезентативного мовних вимірів, а також визначити ступінь семантичної сумірності обраних мов в аспекті тематичного класу слів на позначення феноменів чуттєвого сприйняття.

Онтологічна природа динамічного моделювання лексики чуттєвого сприйняття розкривається в аспекті досліджень семантичної деривації експерієнтів. Основним параметром динамічного моделювання визнається дериваційний тип ситуації — відношення мотивованості дериваційного потенціалу вихідного та дериваційного імплікаціоналу цільового стану справ. Дериваційний тип ситуації визнається характером семантичних відношень, які засвідчують модифікацію предикатно-актантних структур вихідного і цільового стану справ. Встановлено, що модифікація експерієнціальної ситуації може бути реалізована за типом конверсивних, актантних, імплікативних і категоріальних відношень. Як динамічна модель багатозначності семантична деривація лексики чуттєвого сприйняття розглядається в перспективі регулярної полісемії тематичних класів контактних, дистантних і глибинних експерієнтів. Верифікація моделей семантичної деривації в аспекті регулярної багатозначності засвідчила, що експерієнтиви зазначених тематичних класів реалізують свій дериваційний потенціал на основі заданої концептуальної схеми, регулярних семантичних зв'язків, єдності онемасіологічних показників.

Представивши динамічні семантичні моделі експерієнціальної лексики, автор підтвердив факт альтернативного характеру кодування експерієнціальної інформації семантикою лексики чуттєвого сприйняття та дійшов висновку, що основними способами розподілу такої інформації в обраних мовах є параметри ролівої структури та таксономічного класу. Однак таке твердження, як нам здається, звучить дещо категорично, оскільки інші параметри (комунікативний, референційний та дейктичний), відповідно до проголошеної автором концепції багатовимірного семантичного простору, займають свій окремий, не менш значущий сегмент у розподілі експерієнціальної інформації. Доцільніше, на нашу думку, у цьому випадку говорити про питому вагу експерієнціальної інформації, «закріпленої» за кожним із параметрів. До речі, урахування критерію співвідношення питомої ваги різних типів інформації зробило б не лише прозорішою процедуру зіставного аналізу експерієнтів, а й гарантувало б більшу достовірність кількісних і якісних показників їх міжмовної відповідності. З цього погляду хотілося б висловити побажання авторові чіткіше визначитися з критеріями зіставного аналізу лексики чуттєвого сприйняття, оскільки це б сприяло ґрунтовнішій систематизації експерієнтів в аспекті їх: а) метамовної експлікації; б) концептуального аналізу; в) дериваційних стратегій.

Представляючи альтернативні способи розподілу інформації семантикою експерієн-

тива в перспективі параметрів реляційного, сентенційного та репрезентативного мовних вимірів, автор неவிправдано обмежує репрезентативність динамічної моделі значення інформацією про характеристики учасників експерієнціальної ситуації (рольові, прагматичні, онтологічні тощо властивості). Зауважимо, що відповідно до проголошеної у праці концепції багатовимірного семантичного простору, ключовим чинником, що забезпечує стабільність конфігурації вимірів семантики експерієнціальної лексики, визнається предикатно-аргументна структура. З цієї позиції для повної репрезентації динамічної моделі значення експерієнта вважаємо за доцільне представити типологію експерієнціальних предикатів, оскільки такі предикати не тільки засвідчують певний тип відношень між учасниками ситуації «експерієнціальність», а й інформують про специфіку «перебігу» осмислення пізнавальної цінності експерієнціального об'єкта. У типологічній перспективі такого типу інформація є релевантною для виявлення подібностей і відмінностей у способах концептуалізації експерієнціального стану справ лексикою чуттєвого сприйняття обраних мов.

У перспективі відтворення (побудови) динамічної моделі значення експерієнта авторові слід чіткіше диференціювати гносеологічну та онтологічну стратегії динамічного моделювання семантики лексики. На цій підставі доцільно дати визначення динамічної семантичної моделі та сформулювати основні положення або критерії опису динамічної моделі семантики лексичних одиниць.

Попри висловлені зауваження вважаємо, що монографія «Лінгвістика експерієнцій: динамічні моделі в семантиці лексики чуттєвого сприйняття» — це науково виважене, переконливо аргументоване, підкріплене достатнім фактичним матеріалом дослідження, виконане на високому теоретичному рівні. До безсумнівних її позитивів можемо віднести чітке, продумане дотримання її автором епістемологічно виваженої позиції стосовно комбінування методів дослідження, що забезпечило ймовірність отримання науково вірогідних результатів. Традиційна й когнітивна семантика гармонійно поєднані під час аналізу мовних значень експерієнтів і в процесі системного моделювання смислової структури тематичного класу слів на позначення феноменів чуттєвого сприйняття. Ця праця, безсумнівно, збагатить і поглибить теорію когнітивної лінгвістики, лінгвістичної семантики та функціональної граматики.

О. ТИЩЕНКО
(Рівне)

**Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М.,
Рябініна І. М.**

МОВА ЯК СИСТЕМА

К. : Б. в., 2011. — 132 с.

У навчальному посібнику розглянуто питання системної організації мови, що передбачено програмою курсу «Вступ до мовознавства» на філологічних факультетах вищих навчальних закладів України. Аналізуються такі рівні мови: фонетика, лексикологія, морфеміка, граматика (морфологія та синтаксис). Приваблює те, що кожний рівень представлено в комплексі пов'язаних з ним проблем; наприклад, у третьому розділі поряд з лексикологією описується фразеологія та лексикографія, у четвертому поряд з морфемікою — словотвір. Чомусь не зроблено акценту на проміжних рівнях (фразеологія, морфеміка та ін.), усі рівні основні, але, можливо, дискусійні питання автори залишили для курсу «Загальне мовознавство».

На наш погляд, особливе значення мають перший («Мовна система як об'єкт вивчення») та останній («Розвиток мовної системи») розділи: вони дають можливість сприйняти мову як об'єкт, що має певну структуру, усі компоненти якого перебувають у системних відношеннях; цей об'єкт динамічний і розвивається за певними законами.

Посібник відповідає всім канонам, прийнятим у даному жанрі: після кожного підрозділу наведено питання для самоперевірки, завершують текст вичерпні, добре сформульовані тестові завдання (с. 119–126), що охоплюють практично весь викладений матеріал.

Література містить 27 позицій, філологічні словники та довідники — 10. На нашу думку, цей перелік варто розширити, тому що в тексті посібника автори спиралися на ширший матеріал, хоча, можливо, критерієм відбору була доступність для студентів, тобто наявність саме цих джерел у бібліотеках університетів.

Зупинімося на конкретних розділах посібника.

Перший розділ «Мовна система як об'єкт вивчення» містить загальну характеристику мовної системи. Авторі дають визначення мовної системи, розкривають ознаки й типи систем, характеризують мовні рівні, типи мовних відношень. Особливу увагу приділено питанню про атрибути системи мови. Авторі посібника цілком обґрунтовано спираються на концепцію О. С. Кубрякової та Г. П. Мельникова, які виділили три атрибути мовної системи: структуру, субстанцію й функцію. Стислим і водночас дуже інформативним є підрозділ, присвячений знаковому характеру мовної системи.

Відзначимо, що погляди авторів на мовну систему збігаються з нашими (див., наприклад, «Общее языкознание. Курс лекций», К., 2010).

У другому розділі «Фонетика і фонологія» розглядаються класифікації звуків мовлення, зміни звуків у мовленнєвому потоці, склад, наголос, інтонація; певна увага приділяється вченню про фонему.

У цьому розділі приваблюють (як і в усьому посібнику) високоякісні малюнки та схеми, латинські еквіваленти термінів, особливо органів мовлення, що логічно виводить на класифікацію за місцем творення.

Класифікації звуків мовлення, як і повинно бути в посібнику для студентів, наводяться традиційні: артикуляційна (с. 23–27), акустична (с. 28–31), але увага приділяється й дифтонгоїдам (с. 24), і додатковим артикуляціям приголосних (с. 27), описується універсальна класифікація звуків Р. О. Якобсона (с. 29–32), серед комбінаторних змін звуків розглядаються вторинні фонетичні процеси (с. 35–36), характеризуються різні теорії складу (с. 37–39), детально описуються функції та диференційні ознаки фонем (с. 42–43), дається необхідний обсяг інформації про Московську та Санкт-Петербурзьку фонологічні школи.

Підкреслимо, що приклади наведено не тільки зі слов'янських, а й з тюркських, семітських та інших мов (див., наприклад, с. 23 та ін.).

Читачеві-студенту в засвоєнні матеріалу сприятимуть дуже вдалі, на наш погляд, дефініції, наприклад: «Артикуляційна база — це сукупність типових рухів і станів органів мовлення, необхідних для вимови звуків певної мови» (с. 23); «Інтонація є істотною ознакою речення, одним із засобів вираження його граматичної оформленості (інтонація закінчена, незакінчена), модальності, цілеспрямованості (інтонація повідомлення, питання, спонукування), вираження синтаксичних відносин між частинами речення (інтонація перерахування, зіставлення, пояснення; інтонація клична, інтонація впровадження), указівки на емоційне забарвлення (інтонація оклична)» (с. 41) та ін.

Третій розділ «Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія» починається переліком

аспектів вивчення слова в лексикології (с. 45). Автори розрізняють лексему і лексу (с. 46–47), доводять системний характер лексем (с. 47–48). Як і в попередніх розділах, після кожного підрозділу є перелік питань і завдань; цікавим видається завдання навести власні приклади того чи іншого явища, оскільки це запорука повного засвоєння матеріалу.

У розділі розглянуто лексичне значення слова та його типи, полісемію та омонімію, сфери вживання мови. Окремі підрозділи присвячено фразеології, етимології, лексикографії.

Тут приваблює визначення системних відношень у фразеології: «Поняття системності фразеологічного складу відображає наявність упорядкованих зв'язків і відношень між фразеологізмами та взаємозв'язку одиниць фразеологічного складу із загальномовною системою значущих одиниць» (с. 59), історичні екскурси, пов'язані з формуванням фразеології (с. 60), етимології (с. 61–62) як лінгвістичних дисциплін. Багату, але стислу інформацію стосовно розвитку лексикографії у нашій країні містить відповідний підрозділ «Лексикографія» (с. 64–67).

На нашу думку, цей розділ істотно доповнили б відомості про типологію антонімів (с. 54), аналіз співвідношення фразеологізмів і крилатих слів та виразів (с. 60), до жаргону варто було б додати сленг та суржик (с. 56), тим більше що посібник орієнтований на молодіжну аудиторію, у якій вони активно використовуються.

Четвертий розділ названо «Морфеміка та словотвір». Автори чітко їх розрізняють: «Морфеміка вивчає значущі частини слова» (с. 68), словотвір — «творення нових слів за допомогою відповідних моделей, які є в тій або тій мові» (с. 68). У розділі аналізуються морфемна будова слова, історичні зміни в ній, співвідношення моделі, ланцюжка, гнізда, парадигми (підкреслимо, що цій проблемі не завжди приділяється належна увага), характеризуються словотвірні типи та основні способи словотвору.

Хотілося б зробити уточнення: за традицією (це відображено і в рецензованому посібнику) наголошується, що «корінь» (лат. *radix*) — центральна морфема, яка *обов'язково* наявна в слові й має основний елемент лексичного значення» (с. 69). Однак у російській мові є слово *вынуть*, яке зрозуміле без кореня, оскільки морфема (префікс *вы-* су-

фікс *-ну-* та постфікс *-ть*) мають певне значення. Те саме стосується значення граматичних форм. На жаль, автори не навели традиційного прикладу Л. В. Щерби про «глобую куздру» та Л. Петрушевської про «пускі бятіє». Ці приклади дуже показові і добре сприймаються в студентській аудиторії.

У п'ятому розділі «Граматика. Морфологія і синтаксис» розкрито значення терміна *граматика*, виділено розділи граматики, схарактеризовано граматичне значення та граматичну форму, граматичну категорію та її типи, способи вираження граматичних значень, частини мови, словосполучення й речення. Як і в інших розділах, матеріал викладено, з одного боку, бездоганно в науковому відношенні, а з другого — максимально доступно для студентів-першокурсників. Серед завдань до розділу надзвичайно вдалою видається мовна гра, коли потрібно заповнити пропуски в японському тексті, поданому українською транскрипцією (с. 101–102). Зважаючи на те, що інтерес до вивчення японської мови зростає (про це свідчать і наші спостереження в ході соціолінгвістичного експерименту), такі вправи викличуть особливу увагу студентів.

Досить оригінальним у такого роду посібниках є останній, постій розділ «Розвиток мовної системи», у якому розглядаються історія формування ідеї про мовний розвиток (кінець XVIII ст. — початок XIX ст.), основні закономірності розвитку мов, історичні зміни в їхніх підсистемах. У ньому вміщено цікаві таблиці процесу розвитку мови внаслідок дивергенції (с. 109), формування мовного союзу (с. 112), а також низку важливих спостережень, наприклад: «Найбільшого іншомовного впливу зазнає лексика, менше фонетика (іншомовний акцент), синтаксис (виникнення подібних конструкцій) і найменше фонологія. Майже не підлягає іншомовному впливу морфологія» (с. 112). Усі спостереження ґрунтуються на переконливому історичному матеріалі.

Таким чином, у посібнику представлено систему мови як динамічне явище, її розвиток здійснюється за певними прозорими законами. Усі положення завдяки питанням і завданням після підрозділів і розділів мають добре засвоїтися студентами.

Можна привітати авторський колектив з актуальним та цікавим посібником.

Л. ІВАНОВА